#نفسياتي سياست

نيو لبرل ازم ۽ طاقت جون نيون ٽيڪنالاجيون

مترجم

عدنان بروهي

نفسياتي سياست

نيو لبرل ازم ۽ طاقت جون نيون ٽيڪنالاجيون

بيونگ چُل هان (Byung-Chul Han)

مترجم عدنان بروهي

فهرست

مرڪزي موضوع	باب / موضوع جو عنوان	شمار
نئين دور ۾ آزاديءَ جو نئين قسم جي غلاميءَ ۽ خود-استحصال ۾ بدلجي وڃڻ	آزاديءَ جو استحصال	0
پورهيت طبقي جو خاتمو، مزدور جو ڪاروباري بنجڻ ۽ سرمايي جي نئين حڪمراني	سرمايي جي آمريت	1
ڊجيٽل نگراني، رازداريءَ جو خاتمو، ۽ شهرين جو رڳو تماشائي ۽ گراهڪ بڻجي وڃڻ	شفافيت جي آمريت	2
احساسن ۽ جذبن جو فرق، ۽ پيداوار وڌائڻ لاءِ جذبات جو معاشي استعمال	جذباتي سرمائيداري	3
ڪم ۽ رابطن کي راند بڻائي انسان کي مسلسل مصروف رکڻ، ۽ پئسي جو طلسم	گيميفڪيشن (پورهئي کي راند بڻائڻ)	4
(هيٺ ڏنل موضوعن جو مجموعو)	ڊجيٽل ڊيٽا ۽ ان جو ضابطو	5
ڊجيٽل دور ۾ انسان تي هر رخ کان مڪمل نظر رکڻ جو نئون طريقو	ڪولمبس ۽ سندس بيضو	5.0
انگن اکرن کي نئون مذهب بڻائڻ ۽ نظرين جي خاتمي جو دوکو	ڊيٽا پرستي (ڊيٽائزم)	5.1

مرڪزي موضوع	باب / موضوع جو عنوان	شمار
سينسرز ذريعي جسم ۽ عادتن جي ڳٽپ، ۽ انسان جو پنهنجو ئي چوڪيدار بڻجڻ	پنهنجو پاڻ کي ماپڻ	5.2
انٽرنيٽ جي اڻ کٽ يادگيري ۽ چونڊن ۾ ماڻهن جي نفسيات کي هلائڻ	زندگيءَ جو مڪمل رڪارڊ	5.3
الگورٿمز پاران انسان جي اڻ ڄاتل خواهشن ۽ عادتن تائين رسائي	ڊجيٽل لاشعور	5.4
ذاتي ڊيٽا جو وڪرو ۽ غير منافعي بخش انسانن کي "ڪچرو" سمجهڻ	وڏو ڪاروبار	5.5
انساني جيئري ياد بمقابله ڊجيٽل بي روح رڪارڊ	وسارڻ جو عمل	5.6
ڊيٽا جي بي انتها ڳٽپ مان اصل فڪر، معنيٰ ۽ عقل جي گمشدگي	روح ۽ فڪر	5.7
انگ اکرن جي هڪجهڙائي بمقابله تاريخ ساز غير متوقع واقعا	واقعو ۽ تاريخ	5.8
نفسياتي ڪنٽرول کي ٽوڙڻ ۽ زندگي جيئڻ جو نئون، آزاد طريقو	محڪوميءَ کان مٿانهون	6
مروج سوچ ۽ ڏهاڙ کان ڌار ٿي خاموشي ۽ حقيقي فڪر کي ڳولڻ	احمق پڻو (فلسفيانه اڻ ڄاڻائي)	7

مهاڳ

اڄوڪو دور انسان جي تاريخ ۾ هڪ نهايت انوکو، حيران ڪندڙ ۽ تضادن سان پريل دور آهي. هي اهو دور آهي جنهن ۾ انسان سمجهي ٿو ته هو تاريخ جي سڀ کان وڌيڪ آزاد فضا ۾ ساهه کڻي رهيو آهي. اسان وٽ انٽرنيٽ آهي، اسمارٽ فون آهي، ڳالهائڻ ۽ لکڻ جا بي انتها پليٽ فارم آهن، ۽ سڀ کان وڌيڪ اها آزادي آهي جنهن ۾ هر فرد پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجو رستو چونڊي سگهي ٿو. پر ڇا اسان واقعي آزاد آهيون؟

ڏکڻ ڪوريا ڄائي مشهور جرمن فلسفي بيونگ چُل هان (Byung-Chul Han) جو هي فڪري ڪم اسان کي ان ئي سنگين سوال اڳيان آڻي بيهاري ٿو، جتان اڄوڪي انسان جي اصل تصوير ظاهر ٿئي ٿي. هي ڪتاب اسان جي اکين تان اها پٽي لاهي ڦٽي ڪري ٿو جيڪا نئين سرمائيداري نظام (نيولبرلزم) ۽ ڊجيٽل دنيا اسان جي اکين تي ٻڌي ڇڏي آهي.

مصنف جو مرڪزي نقطو بلڪل چٽو آهي: ماضيءَ ۾ انسان جو استحصال ٻيا ڪندا هئا؛ بادشاهه، جاگيردار يا ڪارخاني جو مالڪ مزدور تي جبر ڪندو هو ۽ ان جو پورهيو کسيندو هو. ان جبر مان بغاوت ۽ انقلاب جنم وٺندا هئا. پر اڄ، نظام ايترو چالاڪ ۽ مڪار ٿي ويو آهي جو هاڻي ڪنهن ٻاهرين آقا جي ضرورت ئي ناهي

رهي. اڄ انسان "مان ڪري سگهان ٿو" (I Can) جي نشي ۾، پاڻمرادو پنهنجو ئي استحصال ڪري رهيو آهي. اڄ هر ماڻهو هڪ ئي وقت آقا به آهي ۽ غلام به. اسان پاڻ کي وڌيڪ ڪامياب، وڌيڪ چست ۽ وڌيڪ بهتر بڻائڻ جي جنون ۾ ايترو ته دوڙائي رهيا آهيون جو ان جو نتيجو انقلاب بدران ڊپريشن، اداسائي ۽ شديد ذهني ٿڪاوٽ (Burnout) جي صورت ۾ نڪري ٿو.

ان کان پوءِ ڪتاب جو ٻيو اهم رخ ڊجيٽل نگراني ۽ "بگ ڊيٽا" (Big Data) آهي. اسان سمجهندا هئاسين ته انٽرنيٽ آزاديءَ جو نالو آهي، پر حقيقت ۾ سوشل ميڊيا هڪ اهڙي ڊجيٽل جيل بڻجي چڪي آهي جتي اسان پاڻ پنهنجي مرضيءَ سان، پنهنجي خوشيءَ مان پنهنجو سڀ ڪجهه وائڪو ڪري رهيا آهيون. اسان جا پسند، ناپسند، دوست، رابطا، ايستائين جو اسان جون اڻ ڄاتل خواهشون به هاڻي ڊيٽا بڻجي وڪامجي رهيون آهن. اسان شهري هجڻ بدران رڳو هڪ "گراهڪ" بڻجي چڪا آهيون ۽ اسمارٽ فون اڇوڪي دور جي پوڄا جو اوزار بڻجي ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ اڪثر روايتي، تاريخي يا شاعراڻي ادب جو ترجمو ته ٿيندو رهي ٿو، پر عالمي سطح تي ايرندڙ جديد فلسفي، خاص طور تي ڊجيٽل دور جي نفسيات ۽ سماجي تبديلين بابت مواد جي اڃا تمام گهٽي ڪوٽ آهي. منهنجي سدائين اها خواهش رهي آهي ته اسان جو سنڌي پڙهندڙ ۽ نوجوان طبقو به دنيا ۾ هلندڙ فڪري

بحثن سان ستو سنئون ڳنڍجي، ۽ پنهنجي هٿ ۾ موجود اسڪرين جي پويان لڪل حڪمران طاقتن کي سمجهي سگهي.

هن ترجمي دوران منهنجي پوري ڪوشش اها رهي آهي ته اصل مصنف جي ڳوڙهي فلسفي کي بغير ڪنهن گهٽتائيءَ جي برقرار رکندي، ان کي سادي، روان ۽ سليس سنڌيءَ ۾ آندو وڃي. هيگل، مارڪس، فوڪو ۽ ڊيلوز جهڙن مغربي مفڪرن جي پيچيده اصطلاحن کي هروپرو اجايو اوکو بنائڻ بدران، انهن جو اصل مفهوم عام سنڌي پڙهندڙ تائين پهچائڻ کي اوليت ڏني وئي آهي.

جيڪڏهن هي ترجمو پڙهندڙن جي دلين ۽ ذهنن ۾ پنهنجي نام نهاد آزاديءَ بابت ڪو هڪ به سنجيده سوال پيدا ڪري سگهيو، ته مان سمجهندس ته منهنجي هيءَ ننڍڙي ڪوشش ڪامياب وئي. اميد ته هي پورهيو سنڌي علمي ۽ فڪري دنيا ۾ هڪ هاڪاري واڌارو ثابت ٿيندو.

عدنان بروهي

ڪراچي، سنڌ

آزاديءَ جو استحصال

آزادي رڳو هڪ وقفو (يا وچ وارو مرحلو) ثابت ٿيندي. آزاديءَ جو احساس تڏهن ٿئي ٿو جڏهن اسان زندگيءَ جي هڪ طريقي مان ٻئي طريقي ڏانهن وڃون ٿا – ايستائين جو اهو نئون طريقو به جبر ۽ زبردستيءَ جو هڪ روپ بڻجي وڃي ٿو. پوءِ اها آزادي وري نئين غلاميءَ ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. اهو ئي فرد (محڪوم) جو مقدر آهي، جنهن جو لفظي مطلب آهي: ”اهو جنهن کي هيٺ دٻايو ويو هجي“.

اڄ اسان پاڻ کي دٻيل يا غلام نه، بلڪ هڪ ”منصوبو“ (پراجيڪٽ) سمجهون ٿا، جيڪو هر وقت پاڻ کي نئين سر سنواري ۽ گهڙي رهيو آهي. محڪوم مان پراجيڪٽ بڻجڻ واري عمل مان آزاديءَ جو احساس ته ملي ٿو، پر ان هوندي به هي سڄو عمل مجبوري ۽ پابنديءَ جو ئي هڪ روپ آهي – بلڪ اها وڌيڪ چالاڪي واري غلامي آهي. پاڻ کي ٻاهرين رڪاوٽن کان آزاد سمجهندڙ هي فرد (انسان جي پنهنجي ’مان‘) هاڻي پاڻ کي اندروني پابندين ۽ دٻاءَ جي حوالي ڪري رهيو آهي، جيڪي لاڳيتو ڪاميابيون

حاصل ڪرڻ ۾ پاڻ کي ايا وڌيڪ بهتر بنائڻ جي هڪ جنون واري صورت وٺي چڪيون آهن.

اسان تاريخ جي هڪ اهڙي دور ۾ رهي رهيا آهيون جتي آزادي خود مجبوري ۽ دباءُ پيدا ڪري رهي آهي. "مان ڪري سگهان ٿو" واري آزادي، حڪم هلائيندڙ ۽ بندشون وجهندڙ "توکي ڪرڻ گهرجي" واري قانون کان ٻه وڌيڪ سخت دباءُ پيدا ڪري ٿي. "ڪرڻ گهرجي" جي هڪ حد هوندي آهي، پر "ڪري سگهان ٿو" جي ڪا ٻه حد ناهي هوندي. ان ڪري "ڪري سگهان ٿو" مان پيدا ٿيندڙ مجبوري ٻه لامحدود (بي انتها) آهي. اهڙيءَ طرح اسان هڪ عجيب تضاد واري حالت ۾ ڦاسي پيا آهيون. اصولي طور تي آزاديءَ جو مطلب جبر ۽ مجبوريءَ جي ابتڙ هجڻ آهي؛ آزاد هجڻ جو مطلب هر قسم جي دباءَ کان آزاد هجڻ آهي. پر هاڻي اها آزادي، جنهن کي پابندين جي ابتڙ هئڻ گهرجي ها، پاڻ دباءُ پيدا ڪري رهي آهي. ذهني بيماريون جهڙوڪ ڊپريشن (اداسائي) ۽ برن آئوٽ (شديد ذهني ۽ جسماني ٽڪاوٽ)، دراصل آزاديءَ جي هڪ وڏي بحران جو اظهار آهن. اهي بيماريون ان ڳالهه جون نشانيون آهن ته آزادي هاڻي مجبوريءَ جي ڪيترن ئي نون روپن ۾ تبديل ٿي رهي آهي.

جيتوٽيڪ ڪاميابين پنيان ڊوڙندڙ انسان پاڻ کي آزاد سمجهي ٿو، پر حقيقت ۾ هو هڪ غلام آهي. جيئن ته هو بنا ڪنهن آقا يا مالڪ جي، پنهنجي ئي مرضيءَ سان پنهنجو پاڻ جو استحصال ڪري ٿو، تنهن ڪري هو مڪمل غلام آهي. هتي ڪو به اهڙو مالڪ ناهي جيڪو ڪيس ڪم ڪرڻ تي مجبور ڪري رهيو هجي، پر پوءِ به هو رڳو جيئڻ ۽ پورهئي کي ئي سڀ ڪجهه سمجهي ويٺو آهي. رڳو جيئڻ ۽ پورهيو، هڪ ئي سڪي جا ٻه پاسا آهن؛ ۽ صحت، رڳو زنده رهڻ واري حياتيءَ جو اعليٰ ترين مقصد بڻجي وئي آهي. اڄ واري نئين دور (نيولبرلزم) جي هن غلام وٽ اها آزادي ۽ اختيار ناهي جيڪا هيگل جي فلسفي موجب هڪ آقا وٽ هوندي هئي، جيڪو ڪو به ڪم نه ڪندو هو ۽ رڳو زندگيءَ جو لطف ماڻيندو هو. هيگل موجب، آقا جو رتبو ان مان پيدا ٿئي ٿو ته هو رڳو جيئڻ واري فڪر کان مٿانهون ٿي موت جو خطرو به کڻي وڃي ٿو. اهڙي بي پرواهه زندگي ۽ بي انداز مزا ان غلام جي وس کان ٻاهر آهن، جيڪو رڳو پنهنجي حياتي بچائڻ جي ڳڻتيءَ ۾ هوندو آهي. پر هيگل جي سوچ جي ابتڙ، پورهيو ڪرڻ سان غلام آزاد نٿو ٿئي، بلڪه هو سدائين پورهئي جو ئي غلام رهي ٿو. هاڻي ته غلام پنهنجي آقا کي به ڪم

ڪرڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو آهي؛ اڄ آقا ۽ غلام جي فلسفي جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته سڀني لاءِ پورهيو ئي سڀ ڪجهه بڻجي ويو آهي.

پنهنجو پاڻ جو ڪاروباري بڻجي، اڇوڪو انسان ٻين سان بنا ڪنهن مطلب يا فائدي وارا رشتا قائم ڪرڻ جي صلاحيت وڃائي وينو آهي، ۽ نه ئي ڪيس اها خبر آهي ته بي غرض دوستي ڪهڙي هوندي آهي. تاريخي طور، آزاد هجڻ جو مطلب ئي دوستن جي وچ ۾ هجڻ هو. هند-يورپي ٻولين ۾ "آزادي" (Freedom) ۽ "دوستي" (Friendship) ساڳئي لفظ مان نڪتل آهن. بنيادي طور تي، آزادي هڪ رشتي يا تعلق جو نالو آهي. آزاديءَ جو سچو احساس رڳو هڪ بهترين تعلق مان ملي ٿو — جڏهن ٻين سان گڏ رهڻ مان خوشي حاصل ٿئي. پر اڇوڪو نيولبرل نظام انسان کي مڪمل اڪيلائيءَ طرف وڌي وڃي ٿو، جنهن ڪري هي نظام اسان کي اصل ۾ آزاد نٿو ڪري. تنهنڪري هاڻي سوال اهو آهي ته ڇا اسان کي آزاديءَ جي نئين سر وضاحت ڪرڻ جي ضرورت آهي ته جيئن اسان ان تباهه ڪندڙ چڪر مان نڪري سگهون جيڪو آزاديءَ کي جبر ۾ تبديل ڪري رهيو آهي؟

نيولبرلزم آزاديءَ جو استحصال ڪرڻ لاءِ هڪ انتهائي اثرائتو ۽ چالاڪ نظام آهي. هر اها شيءِ جيڪا آزاديءَ جو اظهار آهي – جهڙوڪ احساس، راند ۽ ڳالهه ٻولهه – ان سڀ جو استحصال ڪيو وڃي ٿو. ماڻهن جي مرضيءَ خلاف زبردستي انهن جو استحصال ڪرڻ مان گهٽ فائدو ملندو آهي؛ پر جڏهن ماڻهن جي پنهنجي آزاديءَ جو استحصال ڪيو وڃي ٿو، تڏهن نفعو سڀ کان وڌيڪ ملي ٿو.

اها ڳالهه نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي ته ڪارل مارڪس پڻ آزاديءَ کي ٻين سان هڪ ڪامياب تعلق طور بيان ڪري ٿو: "رڳو سماج (ٻين جي ساڻ) ۾ ئي هر فرد کي اهي وسيلا ملن ٿا جن سان هو پنهنجي صلاحيتن کي هر رخ ۾ نڪاري سگهي؛ تنهن ڪري رڳو سماج ۾ ئي ذاتي آزادي ممڪن آهي." هن نظر سان ڏسجي ته آزاد هجڻ جو مطلب ٻين سان گڏجي پنهنجي ترقي ۽ سجاڻپ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي. آزادي، هڪ گڏجي ڪم ڪندڙ ڪامياب سماج جو ئي نالو آهي. مارڪس وٽ اڪيلي سر فرد واري آزادي رڳو هڪ دوکو آهي – يعني سرمايي (ڪيپيٽل) جي هڪ چالبازي آهي. "آزاد مقابلو"، جيڪو فرد جي آزاديءَ تي ٻڌل چيو وڃي ٿو، اهو حقيقت ۾ سرمايي جو پاڻ سان

ئي تعلق آهي، يعني سرمايي جو پنهنجي فائدي لاءِ هلڻ آهي. سرمائيداري آزاد مقابلي ذريعي ئي پاڻ کي اڳتي وڌائي ٿي؛ اها فرد جي انفرادي آزاديءَ کي ذريعو بڻائي پنهنجو پاڻ کي ضرب ڏئي وڌائي ٿي. جيترو وڌيڪ ماڻهو هن مقابلي ۾ ڊوڙن ٿا، اوترو ئي سرمايو وڌي ٿو. اهڙيءَ طرح انفرادي آزادي غلامي بڻجي وڃي ٿي، جو ته سرمايو ان تي قبضو ڪري پنهنجي واڌ ويجهه لاءِ استعمال ڪري ٿو. مطلب ته سرمايو وڌڻ ۽ ڦهلجڻ لاءِ فرد جي آزاديءَ جو استحصال ڪري ٿو: "آزاد مقابلي مان ماڻهو آزاد نٿا ٿين، بلڪ سرمايو آزاد ٿئي ٿو."

سرمايي جي آزادي، فرد جي آزاديءَ جي ذريعي ئي پنهنجو پاڻ کي حاصل ڪري ٿي. ان سڃي چڪر ۾ انسان رڳو سرمايو وڌائڻ جا اوزار (پيداواري ذريعا) بڻجي وڃن ٿا. انفرادي آزادي سرمايي کي هڪ خودڪار قوت بخشي ٿي، جيڪا کيس تيزيءَ سان نئون سرمايو پيدا ڪرڻ تي لڳائي ٿي. اڄڪلهه انفرادي آزادي انتهائي حدن تائين پهچي رهي آهي؛ پر اها اصل ۾ ڪجهه به ناهي سواءِ خود سرمايي جي پنهنجي حد کان وڌيڪ ڦهلاءُ ۽ واڌ ويجهه جي.

سرمايي جي آمريت

ڪارل مارڪس موجب، ترقيءَ جي هڪ خاص مرحلي تي پيداواري قوتون (انساني پورهيو، ڪم جا طريقا ۽ موجود وسيلا) حڪمران پيداواري لاڳاپن (ملڪيت ۽ قبضي واري نظام) سان ٽڪراءُ ۾ اچي وڃن ٿيون. هي تضاد ان ڪري پيدا ٿئي ٿو جو پيداواري قوتون ڪڏهن بہ ترقي ڪرڻ کان نٿيون رڪجن. اهڙيءَ طرح صنعتي ترقي اهڙيون نيون قوتون پيدا ڪري ٿي، جيڪي اڳوڻي جاگيرداراڻي نظام جهڙن پراڻن سرڪاري ۽ ملڪيتي ڍانچن سان ٽڪرائجن ٿيون. نتيجي ۾ سماجي بحران جنم وٺن ٿا، جيڪي پيداواري لاڳاپن کي بدلائڻ تي مجبور ڪن ٿا. مارڪس وٽ هي تضاد مزدور طبقي (پرو proletariat) جي سرمائيدار طبقي (bourgeoisie) خلاف ويڑهه ذريعي ئي ختم ٿيڻو هو، جنهن مان هڪ ڪميونسٽ سماج جنم وٺي ها.

پر جيئن مارڪس سوچيو هو، ان جي ابتڙ ڪميونسٽ انقلاب پيداواري قوتن ۽ پيداواري لاڳاپن جي هن ٽڪراءُ کي حل نٿو ڪري سگهي. سرمائيداريءَ وٽ مستقبل ڏانهن نڪري وڃڻ جو رستو هميشہ موجود هوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ ان جي اندر ئي مستقل تضاد سمايل هوندو آهي.

تنهنڪري، صنعتي سرمائيداري ڪميونسٽ نظام ۾ تبديل ٿيڻ بدران نيولبرلزم ۽ مالي سرمائيداريءَ ۾ بدلجي چڪي آهي، جيڪا هاڻي غير مادي (ذهني ۽ فڪري) پيداواري طريقن کي لاڳو ڪري رهي آهي.

سرمائيداريءَ جي هڪ نئين شڪل طور، نيولبرلزم مزدورن کي خود پنهنجو ڪاروباري (Entrepreneur) بڻائي ڇڏيو آهي. اهو ڪو ڪميونسٽ انقلاب ناهي جيڪو مزدور طبقي تي باهرين مالڪن وارو ٽيندڙ استحصال ختم ڪري رهيو آهي – بلڪ نيولبرلزم پاڻ اهو ڪم ڪري رهيو آهي. اڄ هر ماڻهو پنهنجي ئي ذات واري ڪاروبار ۾ پنهنجو پاڻ جو پورهيت ۽ استحصال ڪندڙ بڻجي ويو آهي. انسان هاڻي هڪ ئي وقت آقا به آهي ۽ غلام به. ايستائين جو طبقاتي جدوجهد به بدلجي انسان جي پنهنجي ئي پاڻ سان اندروني جنگ بڻجي وئي آهي.

اهو گڏيل هجوم يا عوام (Multitude) جنهن کي انتونيو نيگري (Antonio Negri) مارڪسزم کان پوءِ پورهيت طبقي جو جانشين سڏي وڏو مرتبو ڏنو هو، اهو اڃوڪي پيداواري صورتحال جي صحيح ترجماني نٿو ڪري. بلڪ اڄ جا حالات هڪ اهڙي اڪيلي ڪاروباري شخص جي اڪيلائيءَ سان واڳيل آهن، جيڪو سيني کان ڪٽيل آهي،

پاڻ سان ئي وڙهي رهيو آهي ۽ پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجو پاڻ جو استحصال ڪري ٿو. تنهنڪري اهو سمجهڻ هڪ وڏي غلطي آهي ته هي گڏيل عوام ظالم "سلطنت" کي ڪيرائي ڪو ڪميونسٽ نظام آڻيندو. مارڪسي سوچ جو اهو نقشو، جنهن جي نيگري پيروي ڪري ٿو، رڳو هڪ ٻيو وهم ئي ثابت ٿيندو.

حقيقت ۾، اڄوڪي نيولبرل نظام ۾ روايتي پورهيت طبقو بچيو ئي ناهي. اهڙو ڪو مزدور طبقو ناهي رهيو جنهن جو پيداواري وسيلن جا مالڪ استحصال ڪندا هجن. جڏهن پيداوار ئي غير مادي (ذهني ۽ معلوماتي) بڻجي وئي آهي، تڏهن هر ماڻهو پاڻ ئي پيداواري وسيلن جو مالڪ بڻجي ويو آهي. نيولبرل نظام هاڻي صحيح معنيٰ ۾ ڪو طبقاتي نظام نه رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ هڪ ٻئي جا ويري طبقا موجود ناهن، ۽ اهو ئي سبب آهي جو هي نظام ايترو مضبوط ۽ پائيدار رهي ٿو.

اڄ پورهيت ۽ سرمائيدار طبقي وچ وارو فرق به ختم ٿي ويو آهي. لفظي معنيٰ ۾ "پورهيت" مان مراد اهو ماڻهو هو جنهن وٽ پنهنجن ٻارن کانسواءِ ٻي ڪا ملڪيت نه هئي: يعني سندس پيداوار رڳو ٻار ڄڻڻ (نسل وڌائڻ) تائين محدود هئي. پر هاڻي اهو خيال عام ڪيو ويو آهي ته هر

انسان – هڪ آزادي ماڻيندڙ منصوبي طور – پنهنجي مرضيءَ سان پاڻ کي اڻ کٽ ترقي ڏيارڻ جي سگهه رکي ٿو. ان جو سڏو مطلب اهو آهي ته "پورهيت طبقي جي آمريت" هاڻي بنيادي طور ناممڪن آهي. اڄ سيني مٿان "سرمايي جي آمريت" راڄ ڪري رهي آهي.

نيولبرل نظام ۾ين پاران ٿيندڙ استحصال کي پنهنجي ئي پاڻ واري استحصال ۾ تبديل ڪري ٿو، ۽ هي عمل سيني تي اثرانداز ٿئي ٿو. اهڙو خود-استحصال – جنهن جو مارڪس کي ڪو پتو نه هو – ڪنهن به اهڙي انقلاب کي ناممڪن بڻائي ڇڏي ٿو جيڪو ظالمن ۽ مظلومن جي فرق تي ٻڌل هجي. ان کان علاوه، انسان جي اڪيلائيءَ سبب، هاڻي اهڙي ڪا سياسي "اسان" (گڏيل سڃاڻپ) پيدا ٿيڻ به ممڪن ناهي رهي، جيڪا اڳي ڪڙي ٿئي ۽ گڏجي ڪو قدم کڻي.

هن نيولبرل نظام ۾ ناڪام ٿيندڙ ماڻهو سماج يا نظام تي سوال اٿارڻ بدران پاڻ کي ئي پنهنجي حالتن جو قصوروار سمجهن ٿا ۽ شرمساري محسوس ڪن ٿا. هن نظام جي سپ کان وڏي چالاڪي به ان ۾ ئي آهي ته: نظام خلاف ڪا مزاحمت ايري ئي نٿي سگهي. ان جي برعڪس، جڏهن ٻيا ماڻهو ظلم ڪندا هئا، تڏهن مظلوم پاڻ ۾ ٻڌي ڪري

ظالمن خلاف گڏجي بيهندا هئا. مارڪس جي پورهيت آمريت وارو نظريو به ان ئي سوچ تي ٻڌل هو. پر ان لاءِ شرط اها هئي ته ظلم ۽ قبضي جا ٻاهريان لاڳاپا موجود هجن. هاڻي، خود-استحصال جي هن دور ۾، ماڻهو پنهنجو سڄو ڪاوڙ نظام بدران پنهنجو پاڻ تي ئي ڪڍي رهيا آهن. پاڻ خلاف هن غصي جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته ماڻهو انقلاب آڻڻ بدران ڊپريشن (اداسائي ۽ ذهني ڏٻاءُ) جو شڪار ٿي رهيا آهن.

اسان جي دنيا ۾، اسان هاڻي پنهنجون ذاتي ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ ڪم نٿا ڪريون، بلڪ اسان سرمايي لاءِ ڪم ڪريون ٿا. سرمايو پنهنجون نيون ضرورتون پاڻ پيدا ڪري ٿو، ۽ اسان ناداني۽ ۾ انهن کي پنهنجيون ضرورتون سمجهي ويهون ٿا. ان ڪري سرمايو هڪ نئين اڻ ڏٺي حڪمران طاقت بڻجي ويو آهي، جيڪا انسان کي نئين نموني محڪوم بڻائي ٿي. اسان کي ان فطري زندگيءَ مان ٻاهر ڏڪيو پيو وڃي، جتي زندگي رڳو پنهنجي قدرتي وجود لاءِ هئي، نه کي ٻاهرين مفادن جي پورائيءَ لاءِ.

مذهبي بنيادن تي بينل ڪنهن اڻ ڏٺي نظام مان نجات حاصل ڪرڻ جديد سياست جو سڀ کان وڏو مقصد هو. رڳو جديد دور ۾ ئي — جڏهن مذهبي دليلن جي اهميت گهٽجي

وئي – اها ڳالهه ممڪن سمجهي وئي ته هڪ حقيقي سياست جنم ونڊي ۽ پورو سماج سياست جو حصو بڻجي. سمجهيو ويندو هو ته سماج هاڻي بنا ڪنهن ٻاهرين دٻاءَ جي، پنهنجي اندر ئي بحث مباحثو ڪري قاعدا قانون طئي ڪندو ۽ پاڻ کي نئين سر جوڙيندو. پر اها آزادي تڏهن مڪمل ختم ٿي وجي ٿي جڏهن سرمايو پاڻ هڪ نئين مٿانهين طاقت (نئون خدا) ۽ نئون مالڪ بڻجي بيهي ٿو. جڏهن ائين ٿئي ٿو، ته سياست وري نئين سر غلام بڻجي وجي ٿي ۽ سرمايي جي ٻانهي (نوڪرياڻي) بڻجي پوي ٿي.

ڇا اسان واقعي آزاد ٿيڻ چاهيون ٿا؟ ڇا اسان خدا جو تصور ان ڪري نه ڳهڙيو هو ته جيئن اسان کي آزاديءَ جو بار نه ڪڍو پوي؟ خدا اڳيان اسان سڀ قرضدار ۽ گنهگار آهيون؛ پر قرض ۽ گناهه جو احساس آزاديءَ کي برباد ڪري ڇڏيندو آهي. اڄ سياستدان ڳري قرضن جو بهانو بڻائي چون ٿا ته انهن جي ڪم ڪرڻ جي آزادي سخت متاثر ٿي آهي. قرضن کان آزاد ٿي – يعني پوري طرح آزاد ٿي – اسان کي حقيقي معنيٰ ۾ پنهنجا فيصلا پاڻ ڪرڻا پون ها. شايد اسان پاڻ کي لڳاتار قرضن ۾ ان ڪري ئي وڪوڙي رکون ٿا ته جيئن اسان کي نه آزاد ٿيڻو پوي ۽ نه ئي کا ذميواري ڪڍڻي پوي. ڇا اسان جا قرض اها ڳالهه ثابت نٿا ڪن ته اسان

وٽ آزاد ٿيڻ جي سگھ ئي ناهي؟ ڇا ائين ته ناهي ته سرمايو هڪ نئون خدا بڻجي چڪو آهي، جيڪو اسان کي وري قرضدار ۽ گنھگار بڻائي رهيو آهي؟

والٽر بينجمن (Walter Benjamin) چيو هو ته سرمائيداري اصل ۾ هڪ مذهب آهي. جيئن هن چيو هو ته، سرمائيداري هڪ اهڙي عقيدي جو پهريون نمونو آهي جيڪو گناھ بخشڻ بدران رڳو احساسِ جرم ۽ قرض پيدا ڪري ٿو. جيئن ته هن نظام ۾ قرض ۽ گناھ مان ڇوٽڪاري جو ڪو دڳ ناهي هوندو، تنهن ڪري هيءَ غلامي پاڻمرادو هميشہ قائم رهي ٿي: "احساسِ جرم جو هڪ بي پناھ بار، جنهن مان ڪا بہ خلاصي ممڪن ناهي، هن عقيدي کي وڪوڙي وجي ٿو؛ نہ ان لاءِ ته گناھ ڏوپجي وجي، پر ان لاءِ ته اهو پوري دنيا تي حاوي ٿي وجي."

شفافيت جي آمريت

شروعات ۾، انٽرنيٽ کي بي پناهه آزاديءَ جو ذريعو سمجهي پليڪار ڪيو ويو هو. مائڪروسافٽ جو شروعاتي اشتهاري نعرو هو: "اڄ توهان ڪيڏانهن وڃڻ چاهيو ٿا؟" (Where do you want to go today?) — جنهن مان اهو تاثر ملندو هو ته انٽرنيٽ تي لامحدود آزادي ۽ چرپر موجود آهي. پر اڄڪلهه اها سڀ خوشي رڳو هڪ دوکو ثابت ٿي. اڄ اها بي انتها آزادي ۽ رابطا بدلجي مڪمل ضابطي ۽ نگراني‌ءَ (جاسوسيءَ) جو روپ ونڻي رهيا آهن. سوشل ميڊيا ڏينهون ڏينهن هڪ اهڙي ڊجيٽل جيل (Panopticon) جهڙي ٿيندي پئي وڃي، جيڪا پوري سماج تي نظر رکي ٿي ۽ بنا ڪنهن رحم جي ان جو استحصال ڪري ٿي. اسان اڄا پراڻي، سخت ضابطن واري نگراني‌ءَ واري نظام مان مس جند آزاد ڪرائي هئي ته پاڻ کي هڪ نئين ۽ اڄا بہ وڌيڪ اثرائتي ڊجيٽل جيل جي حوالي ڪري ڇڏيو.

جيرمي بينٿم (Jeremy Bentham) جو ناهيل نگراني‌ءَ وارو جيل قيدين کي ضابطي ۾ رکڻ لاءِ هڪ ٻئي کان ڏار رکندو هو ۽ کين پاڻ ۾ ڳالهائڻ ٻولهائڻ نہ ڏيندو هو. ان جي ابتڙ، اڄوڪي هن ڊجيٽل نظام جا قيدي نہ رڳو هڪ ٻئي سان

وڏي چڑهي رابطا رکن ٿا، بلڪ پنهنجي ئي مرضيءَ سان پنهنجو پاڻ کي سيني آڏو وائکو ۽ ظاهر کن ٿا. مطلب تہ هو هن ڊجيٽل نگرانيءَ کي هلائڻ ۾ پاڻ مددگار بڻيل آهن. ڊجيٽل ضابطي وارو سماج، ماڻهن جي آزاديءَ مان ئي پرپور فائدو وني ٿو. اهو رڳو ان ڪري ممڪن ٿيو آهي جاکاڻ تہ ماڻهو پاڻ پنهنجي خوشيءَ سان پنهنجي ذات ۽ زندگيءَ کي سيني اڳيان کولي پيش کن ٿا. ائين سمجهو تہ اڄوڪي ڊجيٽل طاقت (بگ برادر) پنهنجو ڪم قيدين جي حوالي ئي ڪري ڇڏيو آهي. تنهنڪري ماڻهن کان معلومات ڪنهن زبردستيءَ هيٺ نٿي ورتي وجي، بلڪ هو پنهنجي اندروني خواهش ۽ ضرورت تحت اها خوشيءَ سان پيش کن ٿا. اهو ئي سبب آهي جو هي ڊجيٽل نظام ايترو اثرائتو ثابت ٿيو آهي.

معلومات جي آزاديءَ جي نالي تي بہ "شفافيت" (Transparency) جو مطالبو ڪيو وجي ٿو. پر حقيقت ۾ هي نيولبرل نظام جو ئي هڪ چالاڪ هٿيار آهي. ان جو مطلب آهي تہ هر شيءِ کي زور سان کولي ٻاهر آندو وجي ۽ ان کي رڳو ڏيٽا يا معلومات ۾ تبديل ڪيو وجي. اڄوڪي غير مادي پيداوار واري دور ۾، وڌيڪ معلومات ۽ وڌيڪ رابطن جو سڏو مطلب آهي: وڌيڪ پيداوار، تيز رفتاري ۽

وڌيڪ ڪاروبار. معلومات کي سڀني شيءِ سمجهيو وڃي ٿو: ۽ جيئن ته معلومات کي ڪا اندروني گهرائي ناهي هوندي، ان ڪري اها بنا ڪنهن پس منظر جي هر طرف گهمي ڦري سگهي ٿي. ان ڪري، معلومات جي ڦهلاءُ کي جڏهن ۽ جيتري چاهجي تيز رفتاري ڏئي سگهجي ٿي.

راز، اڻ ڄاڻائي ۽ ڪنهن جو مختلف هجڻ، بنا روڪ ٽوڪ رابطن جي رستي ۾ رڪاوٽون سمجهيا وڃن ٿا. تنهن ڪري شفافيت جي نالي تي انهن کي مٽايو پيو وڃي. رابطا تڏهن وڌيڪ تيز ٿين ٿا جڏهن انهن جي رستي ۾ ڪا رڪاوٽ نه هجي — يعني جڏهن سڀ حدون، پتيون ۽ فاصلا ختم ڪيا وڃن. ان جو مطلب انسان مان اها اندروني گهرائي کسي ونڊ بہ آهي جيڪا رابطي کي سست ڪري ٿي. پر ماڻهن مان اها گهرائي کڻڻ لاءِ ڪو ظلم نٿو ڪيو وڃي، بلڪ اهو سڀ خود انسان پاران پاڻ کي وائکو ڪرڻ جي خواهش ذريعي ٿئي ٿو. ڪنهن ڏار يا انوکي هجڻ واري ڳالهه کي هاڻي رڳو ڏيکاءُ واري شڪل ڏئي "تنوع" (Diversity) جو نالو ڏنو وڃي ٿو. شفافيت واري نظام جو اصل مقصد سڀ کجهه کولي ظاهر ڪرڻ آهي ته جيئن معلومات ۽ رابطن جي رفتار تيز ٿي سگهي. نتيجي طور ڪليل هجڻ سان

رابطا تيز ٿين ٿا، جڏهن ته پردو، سنجيدگي ۽ ذات تائين محدود رهڻ انهن جي راهه ۾ رڪاوٽ سمجهيا وڃن ٿا.

شفافيت واري هن نظام جو هڪ ٻيو نتيجو سيني کي هڪجهڙو سوچڻ ۽ هلڻ (Conformity) تي مجبور ڪرڻ آهي. شفافيت واري اها معيشت هر مختلف يا نرالي سوچ کي دٻائڻ چاهي ٿي. مڪمل نيٽ ورڪنگ ۽ لاڳاتار ڳالهه ٻولهه سيني کي هڪ ئي سطح تي آڻي بيهاري ٿي، جنهن سان هر ماڻهو ائين ٿو لڳي جڙ ٻئي مٽان پهرو ڏئي رهيو هجي — ان کان اڳ جو ڪي ڳجها ادارا يا ايجنسيون مداخلت ڪن. اڙ ڏڻا ماڻهو يا الگورٿم ان رابطي کي ان ڊنگ ۾ سنواري ڇڏين ٿا جيڪو عام طور تي قبول ڪيو وڃي. ماڻهن جي پاڻ ۾ هيءَ اندروني نگراني، ڳجهن ادارن پاران ٽيندڙ باهرين جاسوسيءَ کان ٻه وڌيڪ خطرناڪ ثابت ٿئي ٿي.

نيولبرلزم شهرين کي رڳو گراهڪ (Consumer) بڻائي ڇڏيو آهي. هڪ شهريءَ واري فعال آزاديءَ جي جاءِ هاڻي گراهڪ واري سستيءَ والاري ڇڏي آهي. گراهڪ هجڻ جي ناتي، اڃوڪي ووٽر کي سياست يا سماج کي سنوارڻ ۾ ڪا سچي دلچسپي ناهي رهي. نه انهن وٽ گڏيل سياسي عمل ۾ حصو ونڊ جو جذبو آهي ۽ نه ئي اها صلاحيت. هو سياست تي رڳو ماڻ ڪري گلا يا شڪايتون ئي ڪن ٿا،

جھڙيءَ طرح ڪو گراهڪ ڪنهن خراب پراڊڪٽ يا سروس تي پنهنجو غصو ڪيندو آهي. سياستدان ۽ پارٽيون ب هن ئي گراهڪي واري سوچ پنيان هلن ٿيون. انهن کي بس سهولتون "پهچائڻيون" (Deliver ڪرڻيون) آهن. هن چڪر ۾ سياستدان رڳو مال وڪڻندڙ دڪاندار بڻجي ويا آهن، جن جو ڪم رڳو ووٽرن کي (جيڪي اصل ۾ گراهڪ آهن) راضي رکڻ آهي.

اڄ سياستدانن مان شفافيت جو جيڪو مطالبو ڪيو وجي ٿو، اهو اصل ۾ ڪو سياسي مطالبو ناهي. سياسي فيصلا ڪرڻ وارن معاملن ۾ شفافيت نٽي گهري وجي؛ چاڪاڻ ت ڪنهن ب گراهڪ کي ان ۾ دلچسپي ناهي. ان بدران، شفافيت جو اصل مقصد رڳو سياستدانن کي وائکو ڪرڻ، سندن پٽڪو لاهڻ ۽ انهن مان اسڪينڈل پيدا ڪرڻ بڻجي ويو آهي. شفافيت جو مطالبو ڪندڙ ماڻهو هڪ حيران ٿيل تماشائيءَ وانگر وينا هوندا آهن. اهو آواز ڪو باشعور شهري نٿو اڀاري، بلڪ هڪ پاسيرو تماشائي اڀاري ٿو. سياست ۾ حصو ونڻ هاڻي رڳو شڪايتن تائين محدود ٿي ويو آهي. ان سان گڏ ئي، تماشائين ۽ گراهڪن تي ٻڌل هن سماج، هڪ "تماشائي جمهوريت" (Spectator Democracy) کي جنم ڏنو آهي.

آزاديءَ جو هڪ اهم حصو پنهنجي ذاتي معلومات تي اختيار هجڻ آهي. 1984ع ۾ جرمن آئيني عدالت هڪ فيصلي ۾ چيو هو: "جيڪڏهن شهرين کي اها خبر نه پئجي سگهي ته ڪير، ڪڏهن ۽ ڪهڙي موقعي تي انهن بابت ڇا ڄاڻي ٿو، ته پوءِ پنهنجي ڊيٽا تي اختيار وارو حق قانوني ۽ سماجي نظام سان گڏجي نٽو هلي سگهي." پر اهو فيصلو ان دور ۾ آيو هو جڏهن ماڻهو رياست کي هڪ حاڪم سمجهندا هئا، جيڪا انهن جي مرضيءَ خلاف معلومات کسي ونندي هئي. اهو دور هاڻي گذري چڪو آهي. اڄ اسان بنا ڪنهن ٻاهرين دٻاءُ يا حڪم جي، پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجو پاڻ کي ظاهر ڪريون ٿا. اسان بنا ڪنهن مجبوريءَ جي، پنهنجي باري ۾ هر قسم جي معلومات انٽرنيٽ تي وجهون ٿا، جڏهن ته اسان کي ان ڳالهه جي رتيءَ برابر به خبر ناهي هوندي ته ڪير، ڪڏهن ۽ ڪٿي اها معلومات ڏسي رهيو آهي. معلومات تي قابو نه هجڻ وارو هي عمل آزاديءَ جي هڪ وڏي بحران کي ظاهر ڪري ٿو. ماڻهو جنهن نموني هر ڳالهه پاڻ ئي ٻڌائي رهيا آهن، ان کان پوءِ ته رازداريءَ جي تحفظ (Privacy) وارو تصور ئي ختم ٿي رهيو آهي.

اڄ اسان ڊجيٽل نفسياتي سياست (Digital Psychopolitics) جي دور ۾ داخل ٿي رهيا آهيون. هن جو مطلب رڳو پريان بيهي نظر رکڻ بدران، ماڻهن جي ذهنن کي پنهنجي مرضيءَ موجب هلائڻ آهي. هي آزاديءَ لاءِ اجا به وڏو خطرو آهي: چاکاڻ ته هاڻي انسان جو آزاد ارادو ئي داءُ تي لڳي چڪو آهي. بگ ڊيٽا (Big Data) نفسيات تي قبضو ڪرڻ جو هڪ انتهائي تيز اوزار آهي، جنهن ذريعي سماجي رابطن جي پوري نظام جي جاڙ ملي وجي ٿي. هيءَ اهڙي جاڙ آهي جنهن جو مقصد رڳو حاڪميت ۽ قبضو آهي؛ اها انسان جي نفسيات ۾ مداخلت ڪري ٿي ۽ انسان جي سوچڻ کان به اڳ ان تي اثرانداز ٿئي ٿي.

انسان جي آزاد فيصلن لاءِ ضروري آهي ته مستقبل اڻ جاتل (کليل) هجي. پر بگ ڊيٽا ذريعي انساني روين جي اڳڪٿي ڪرڻ ممڪن ٿي ويو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته مستقبل هاڻي حساب ڪتاب ۽ ضابطي هيٺ اچي رهيو آهي. هيءَ نفسياتي سياست انسان جي آزاد فيصلن کي رڳو انگن اکرن ۽ نوس حقيقتن ۾ بدلائي ٿي. حقيقت ۾ انسانن کي شيون بنايو پيو وجي، جن کي ڳڻي سگهجي ٿو، ماپي سگهجي ٿو ۽ پنهنجي مرضيءَ سان هلائي سگهجي ٿو. ۽ اها پڌري ڳالهه آهي ته ڪا به شيءِ آزاد نٿي ٿي سگهي. پر

ان سان گڏ، شيون انسانن کان وڌيڪ شفاف هونديون آهن. بگ ڊيٽا آزاد ارادو رکندڙ انسان جي خاتمي جو پڙهو گهمائي ڇڏيو آهي.

قبضو ۽ حڪمراني کندڙ هر ٽيڪنالوجي پنهنجي پوڄا ۽ عقيدت لاءِ کي مخصوص شيون سامهون آڻيندي آهي، جيڪي ماڻهن کي پنهنجو محڪوم بڻائڻ لاءِ ڪم ايندیون آهن. عقيدت جو مطلب هوندو آهي: "ڪنڌ جهڪائڻ" يا "فرمانبرداري ڪرڻ". اسمارٽ فون اڄوڪي ڊجيٽل دور جي عقيدت ۽ پوڄا جو پڪو نشان آهي. انسان کي پنهنجو محڪوم بنائڻ لاءِ اسمارٽ فون بلڪل تسبيح وانگر ڪم ڪري ٿو – جيڪا پڻ هر وقت هٿ ۾ رهڻ واري شيءِ آهي. اسمارٽ فون ۽ تسبيح ٻئي پنهنجو پاڻ تي نظر رکڻ ۽ قابو پائڻ لاءِ ڪتب اچن ٿا. حڪمران طاقت تڏهن وڌيڪ ڪامياب ٿئي ٿي جڏهن اها نگراني ۽ جو ڪم ماڻهن جي پنهنجي هٿن ۾ ڏئي ڇڏي. انٽرنيٽ تي "لائيڪ" (Like) ڪرڻ اصل ۾ ڊجيٽل دور جي "آمين" آهي. جڏهن اسان لائڪ تي ڪلڪ ڪريون ٿا، تہ اصل ۾ اسان ان حڪمران نظام اڳيان ڪنڌ جهڪايون ٿا. اسمارٽ فون رڳو نگراني ۽ جو اوزار ناهي، بلڪ اهو هٿ ۾ ڪٽي گهمڻ وارو هڪ اعترافِ جرم جو ڪمرو (Confessional) بہ آهي جتي انسان پنهنجو سڀ ڪجهہ

بڌائي ڇڏي ٿو: ۽ فيسبوڪ اڇوڪي ڊجيٽل دور جي هڪ عالمي عبادتگاھ آهي.

جذباتي سرمائيداري

اڇڪلهه احساسن ۽ جذبن بابت ڳالهه ٻولهه تمام گهڻي وڌي وئي آهي. ڪيترائي علمي ۽ تعليمي شعبا جذبن تي تحقيق ڪري رهيا آهن. اوڇتو ئي انسان هاڻي رڳو عقل رکندڙ جاندار ناهي رهيو، بلڪ هو احساسن ۽ جذبن جو پُتلو بڻجي ويو آهي. پر ان هوندي به شايد ئي ڪو ماڻهو اهو پڇڻ جي زحمت ڪري ته آخر جذبن ۾ اها اوڇتي دلچسپي آئي ڪٿان؟ جذبن تي تحقيق ڪندڙ سائنستدان پنهنجي ئي ڪم تي گهڻو ڌيان نٿا ڏين؛ تنهنڪري هو اها ڳالهه سمجهڻ ۾ ناڪام ويا آهن ته جذبن جو هي طوفان سڀ کان پهرين هڪ معاشي عمل مان پيدا ٿيو آهي. ان کان به وڌيڪ خراب ڳالهه اها آهي ته هتي ڳالهين ۾ سخت مونجهارو پکڙيل آهي؛ ڪيترن ئي محققن لاءِ 'جذبو' (Emotion)، 'احساس' (Feeling) ۽ 'عارضي تاثر' (Affect) ڇڻ هڪ ئي شيءِ آهن.

پر حقيقت ۾ احساس ۽ جذبو ساڳيا ناهن. مثال طور، اسان ٻوليءَ جي فهم، راندين جي مهارت يا ٻين سان همدرديءَ واري احساس جي ڳالهه ڪريون ٿا. ڪو ماڻهو ٻوليءَ جو سنو احساس يا فهم رکي سگهي ٿو يا ٻين لاءِ پنهنجي دل ۾ درد محسوس ڪري سگهي ٿو، پر ٻوليءَ لاءِ ڪو جذبو يا

عارضي تاثر نٿو رکي سگھجي. اھڙيءَ طرح ماتم ۽ ڏک ۾ ھڪ احساس آھي؛ پر ائين چوڻ ٻنھ عجيب لڳندو ت ماتم ھڪ "عارضي تاثر" يا "جذبو" آھي. جذبا ۽ تاثرات خالصتاً ذاتي ۽ اندروني معاملن سان تعلق رکن ٿا، جڏھن ت احساس ھڪ پکي ۽ حقيقي حقيقت سان ڳنڍيل ھوندو آھي.

احساس کي بيان ڪري سگھجي ٿو ۽ ڪھاڻيءَ وانگر ٻڌائي سگھجي ٿو؛ ان جي ھڪ ڏگھي ڪٿا ۽ پکيڙ ھوندي آھي. پر نہ ئي ڪنھن عارضي تاثر ۽ نہ وري جذبي کي ڪھاڻيءَ وانگر بيان ڪري سگھجي ٿو. اڄوڪي ٽيڪنالاجي دور (دڙامي) ۾ احساسن جو بحران اصل ۾ ڪھاڻي بيان ڪرڻ جي ڪوٽ جو بحران آھي. اڄ احساسن واري ڪھاڻيءَ جي جاءِ گوڙ ۽ شور واري سنسني خيزي والاري رھي آھي. جيئن ت ڪھاڻي ختم ٿي چڪي آھي، ان ڪري استيج تي رڳو ھنگامي جذبات جو ڊير لڳايو وڃي ٿو. پر احساس جي ابتڙ، عارضي تاثر ماڻھوءَ لاءِ ڪا گھرائي پيدا نٿو ڪري، بلڪ اھو رڳو ٻاھر نڪرڻ ۽ پاڻ کي کالي ڪرڻ چاھي ٿو. ڊجيٽل ميڊيا ۾ ھڪ اھڙو ئي ھنگامي ذريعو آھي. ڊجيٽل رابطا انھن عارضي جذبن کي فوري طور ٻاھر ڪڍڻ ۾ مدد ڪن ٿا. پنھنجي تيز رفتاريءَ سبب، ڊجيٽل رابطا گھرن احساسن بدران رڳو ھنگامي جذبات پکيڙين ٿا. انٽرنيٽ تي

مچندڙ گوڙ ۽ هنگاما (آن لائن تڪرار ۽ ڪاوڙ جو ايار) اصل ۾ ان ئي هنگامي جذبات جا وهڪرا آهن.

احساس ڪنهن حقيقت کي بيان ڪن ٿا، جهڙوڪ اسان چئون ٿا: ”مون کي اهڙو احساس ٿئي ٿو ته...“. پر ان جي ابتڙ اسان ڪڏهن ائين نٿا چئي سگهون ته: ”مون کي اهو جذبو ٿئي ٿو ته...“. جذبا ڪنهن ڳالهه جي رڳو وضاحت نٿا ڪن، پر اهي عمل ۽ چرپر سان ڳنڍيل هوندا آهن. ان کان علاوه، جذبا ڪنهن خاص مقصد تحت ايرن ٿا، جڏهن ته احساسن لاءِ ڪنهن خاص مقصد يا شئي جو هجڻ لازمي ناهي. اڪثر ڪري بيچيني ۽ ڳڻتيءَ (Anxiety) جو ڪو پڌرو سبب ناهي هوندو، ۽ اها ئي ڳالهه بيچينيءَ کي خوف کان ڌار ڪري ٿي، جو ته خوف هميشه ڪنهن خاص شئي مان ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪائنات ۽ پوري دنيا سان هڪ ٿي وڃڻ جو وسيع احساس، ڪنهن خاص شئي تائين محدود ناهي هوندو. جذبا ڪڏهن به احساس جيتري وسعت حاصل نٿا ڪري سگهن؛ اهي رڳو ذاتي ڪيفيت جو اظهار هوندا آهن.

احساسن جو وقت ۽ عرصو به جذبن کان ڌار هوندو آهي. احساس گهڻي وقت تائين قائم رهندا آهن، جڏهن ته جذبا تمام گهٽا عارضي ۽ ٿوري دير وارا هوندا آهن. عارضي

تاثر بہ رڳو هڪ لمحي جو محتاج هوندو آهي. احساسن جي برعڪس، جذبا ڪنهن مستقل حالت جو نالو ناهن، جذبو هڪ جاءِ تي نٿو ترسي. سڪون يا آرام جو ڪو بہ "جذبو" ناهي هوندو، پر سڪون جو "احساس" آسانيءَ سان سمجهہ ۾ اچي ٿو. ان جي ابتڙ "جذباتي حالت" وارو لفظ ئي تضاد سان پريل آهي. جذبا هر وقت حرڪت ۾، حالتن مطابق ۽ ڪو عمل ڪرائڻ وارا هوندا آهن. جذباتي سرمائيداري ماڻهن جي انهن ئي خاصيتن مان فائدو وٺي ٿي. ان جي ابتڙ، احساسن مان ايترو جلدي فائدو نٿو وٺي سگهجي، ڇاڪاڻ تہ اهي ڪنهن تيز عمل يا حرڪت تي مجبور نٿا ڪن.

ماحول (Atmosphere) يا موڊ (Mood) احساس ۽ جذبي ٻنهي کان ڌار آهي. ان وٽ وڌيڪ حقيقي حيثيت هوندي آهي؛ ڪنهن جاءِ جو پنهنجو هڪ خاص ماحول ٿي سگهي ٿو. هڪ ماحول اهو ظاهر ڪري ٿو تہ "حالت ڪهڙي آهي"، جڏهن تہ جذبا تڏهن پيدا ٿين ٿا جڏهن ان حالت ۾ ڪا تبديلي اچي. مثال طور، ڪا جڳهہ دوستانہ ماحول پيدا ڪري سگهي ٿي، پر "دوستانہ جذبو" نالي ڪا شيءِ ناهي هوندي. ماحول پنهنجي جاءِ تي قائم هوندو آهي، جڏهن تہ جذبو چرپر ۽ عمل سان پريل هوندو آهي. "ڪٿي" وارو لفظ

ماحول کي ظاهر ڪري ٿو، جڏهن ته "ڪيڏانهن" (رخ) جذبي کي ظاهر ڪري ٿو. ان جي مقابلي ۾، احساس جو واسطو "ڇو" يعني ان جي پويان لڪل سبب سان هوندو آهي.

ايوا ايلوز (Eva Illouz) جو ڪتاب "ڪولڊ انٽيميسي: دي ميڪنگ آف ايموشنل ڪيپيٽلزم" ان سوال جو ڪو به جواب نٿو ڏئي ته خاص طور تي سرمائيداريءَ هيٺ احساسن ۽ جذبن کي ايترو عروج ڇو ملي رهيو آهي. ان کان علاوه هي ڪتاب بنا ڪنهن فرق جي احساسن ۽ جذبن کي هڪ سمجهي ٿو. نہ ئي اها ڳالهه ڪارائتي آهي ته سرمائيداريءَ ۾ جذبن واري معاملي کي ان جي شروعاتي دور مان ڳوليو وڃي؛ جتي ليڪڪا موجب: "ميڪس ويبر جي نظريي ۾ معاشي سرگرمين اندر جذبن جي ڪردار بابت خيال ملي ٿو، ڇاڪاڻ ته خدا جو خوف ۽ پريشاني ئي اها شيءِ هئي جنهن ڪاروبارين کي تيزيءَ سان ڪم تي لڳايو." پر پريشاني (Anxiety) کي جذبو سمجهڻ غلط آهي؛ اها هڪ مستقل احساس آهي، ۽ ان ئي ماڻهن کي لڳاتار ڪم تي لڳايو. پر ويبر جنهن سرمائيداريءَ جو جائزو ورتو هو اها دولت گڏ ڪرڻ واري پراڻي سرمائيداري هئي، جيڪا جذبن بدران عقل تي هلندي هئي. اها اڄ واري گراهڪي سرمائيداريءَ جهڙي نہ هئي، جيڪا ماڻهن جي

جذبن مان نفعو ڪمائي ٿي. اڄوڪي سرمائيداري جذبن ۾ احساسن کي وڪٽڻ ۾ واپرائڻ تي هلي ٿي. اڄوڪي معيشت ۾ ڪنهن شئي جي اصل فائدي بدران ان جي جذباتي اهميت وڌيڪ نفعو ڏئي ٿي. ايلوز اها ڳالهه به سمجهڻ ۾ ناڪام وئي آهي ته سرمائيداريءَ لاءِ جذبن جي اهميت رڳو تڏهن پيدا ٿي جڏهن پيداوار مادي مان بدلجي غير مادي (ذهني ۽ فڪري) بڻجي وئي. جذبا رڳو اسان جي اڄوڪي دور ۾ ئي پيداوار جو اوزار بڻيا آهن.

ايلوز اها دعويٰ به ڪري ٿي ته درخائيم واري سماجيات جو بنيادي تصور يعني "سماجي بڌي"، اصل ۾ "جذبن جو هڪ ميڙ" آهي. هوءَ چوي ٿي ته پراڻن سماجي نظرين ۾ پريشاني، پيار، مقابلو، بي پرواهي ۽ احساسِ جرم جهڙا جذبا هميشه موجود رهيا آهن. پر پراڻن نظرين جا اهي حوالا اڄوڪي دور ۾ جذبن جي هن عروج جي وضاحت نٿا ڪن، ڇو ته ايلوز احساس ۽ جذبي جو فرق نه سمجهيو آهي. "بي پرواهي" ۽ "احساسِ جرم" جذبا ناهن، پر اسان رڳو گناهه جي "احساس" جي ڳالهه ڪري سگهون ٿا.

صاف ظاهر آهي ته ايلوز اها ڳالهه سمجهڻ ۾ ناڪام وئي آهي ته اسان جي دور ۾ جذبن جو هي طوفان اصل ۾ نيولبرلزم مان نڪتو آهي. نيولبرل نظام پيداوار ۽

ڪاميابين کي وڌائڻ لاءِ جذبن کي هڪ خام مال طور استعمال ڪري ٿو. پيداوار جي هڪ خاص حد تي پهچڻ کان پوءِ، عقل ۽ منطق – جيڪي پراڻي ضابطي واري سماج جا اوزار هئا – بي اثر ٿي وڃن ٿا ۽ رڪاوٽ محسوس ٿين ٿا. ان موقعي تي عقل جي جاءِ جذبات وٺن ٿا، جنهن مان ماڻهو آزاديءَ جو احساس ماڻي ٿو – يعني شخصيت جو بنا رڪاوٽ جي ڪلي سامهون اچڻ. آخرڪار، آزاد هجڻ جو مطلب ئي جذبن کي ڇڙواڳ ڇڏڻ سمجهيو وڃي ٿو. جذباتي سرمائيداري ان آزاديءَ مان فائدو کڻي ٿي ۽ بنا ڪنهن رحم جي ماڻهن جي انهن ئي جذبن جو استحصال ڪري ٿي.

عقل جي سجاڻپ حقيقت پسندي ۽ مستقل مزاجيءَ مان ٿئي ٿي، جنهن ڪري اهو جذبن جي ابتڙ آهي، جيڪي ذاتي، عارضي ۽ جلدي بدلجندڙ هوندا آهن. جذبا خاص طور تي تڏهن ايرن ٿا جڏهن حالتون ۽ سوچ بدلجي. عقل باقاعدگي ۽ تسلسل گهري ٿو، جڏهن ته اڄوڪي نيولبرل معيشت وڏيڪ پيداوار لاءِ تسلسل کي ٽوڙي عدم استحڪام پيدا ڪري ٿي، جنهن سان پيداواري عمل ۾ جذبات کي هٿي ملي ٿي. تيز رفتار رابطا ۽ جذبات کي وڌائين ٿا. عقل جذبن کان سست هوندو آهي، تنهنڪري هر

ڳالهه تيز ڪرڻ جو دٻاءُ هاڻي "جذبن جي آمريت" طرف وڌي وڃي رهيو آهي.

گراهڪي واري سرمائيداري وڌيڪ خواهشون پيدا ڪرڻ لاءِ جذبن جو سهارو وٺي ٿي. اڄوڪي ڊزائننگ واهپي کي وڌائڻ لاءِ جذبن کي نئون روپ ڏئي ٿي. مجموعي طور تي اڄ اسان مادي شيون ايترو نٽا واپرائيون جيترو جذبا واپرائي رهيا آهيون. مادي شيون ته ڪٽي سگهن ٿيون، پر جذبن جو واهپو ڪڏهن به ختم ٿيڻ وارو ناهي. ائين اهي خريداري ۾ واهپي جو هڪ اهڙو نئون ميدان کولين ٿا جنهن جي ڪا به حد ناهي هوندي.

پراڻي ضابطي واري سماج ۾، جتي ماڻهوءَ جو ڪم رڳو هڪ مشين وانگر ڪم ڪرڻ هوندو هو، اتي جذبن کي رکاوٽ سمجهي ختم ڪيو ويندو هو. اهو سماج ماڻهوءَ کي هڪ بي حس مشين بڻائڻ چاهيندو هو، ۽ مشينون تڏهن بهتر هلن ٿيون جڏهن سڀ جذبا بند هجن.

پر اڄ جذبن جو هي عروج، غير مادي پيداوار جي نئين طريقي مان پيدا ٿيو آهي جنهن ۾ ڳالهه ٻولهه ۽ رابطن جو وڏو ڪردار آهي. هتي رڳو ذهني صلاحيت ڪافي ناهي، پر جذباتي صلاحيت (Emotional Competence) به گهربل آهي.

هاڻي پوري ماڻهوءَ کي سندس جذبن سميت پيداوار جي عمل ۾ ڳنڍيو ويو آهي. وڏيون ڪمپنيون پڌرو چون ٿيون تہ ملازمن جي جذباتي ۽ سماجي رويي کي بہ سندن ڪم جو حصو سمجهيو ويندو. هاڻي ماڻهوءَ جي سماجي لاڳاپن ۽ ذاتي رويي مان بہ نفعو ڪيو پيو وڃي؛ جذبا ڪمپنين جي ڪاروبار کي وڌائڻ لاءِ خام مال بڻجي چڪا آهن.

ڪمپنين جي انتظاميا ۾ بہ وڏي تبديلي آئي آهي. منطقي طريقن جي جاءِ هاڻي جذباتي مئنيجمينٽ ونڊي رهي آهي. اڄ جا مئنيجر عقل بدران اتساهہ ڏيندڙ (Motivation Coaches) جهڙا لڳن ٿا. موٽيويشن سڏو سنئون جذبن مان ڦٽي نڪري ٿي، ۽ هاڪاري جذبا ان کي تيز ڪن ٿا. جذبا انسان کي عمل تي مجبور ڪن ٿا، ۽ اهي دماغ جي ان اڌ-شعوري حصي مان هلن ٿا جتي بنيادي خواهشون هونديون آهن. نيولبرل سياست ماڻهن جي عملن تي اثرانداز ٿيڻ لاءِ انهن جي اڻ ڄاتل جذبن تي ئي وار ڪري ٿي. جذبن جي ذريعي، هي نظام انسان جي اندر گهرائيءَ تائين اثر ڪري ٿو، ۽ پوري ماڻهوءَ کي نفسياتي طور پنهنجي مرضيءَ مطابق هلائڻ لاءِ جذبو هڪ انتهائي اثرائتو هٿيار بڻجي چڪو آهي.

گيميفڪيشن (پورهئي کي راند بڻائڻ)

پيداواري صلاحيت وڌائڻ لاءِ، جذباتي سرمائيداري راندين جو به سهارو وني ٿي — جڏهن ته راند کي حقيقت ۾ ڪم ۽ پورهئي جي بلڪل ابتڙ (الٽ) هجڻ گهرجي ها. جذباتي سرمائيداري هاڻي زندگيءَ ۽ پورهئي واري پوري دنيا کي راند (Gamification) بڻائي رهي آهي. ڪم کي راند واري شڪل ڏيڻ سان ان ۾ جذباتي ۽ ڊرامائي اثر پرجيو وڃي، جنهن سان ماڻهوءَ اندر ڪم ڪرڻ جو جذبو ۽ اتساهه (Motivation) اڃا به وڌي ٿو. جيئن ته راندين مان فوري طور ڪاميابي ۽ انعام ملڻ جو احساس ٿئي ٿو، تنهن ڪري ان جو نتيجو وڌيڪ پيداوار ۽ بهتر ڪارڪردگيءَ جي صورت ۾ نڪري ٿو. راند کيڏندڙ شخص پنهنجي جذبن سميت ان ۾ لڳل هوندو آهي ۽ هو ان مزدور کان ڪافي وڌيڪ دلچسپي وني ٿو جيڪو رڳو عقل سان يا هڪ بي حس مشين وانگر ڪم ڪري رهيو هجي.

راندين جو پنهنجو هڪ خاص وقت هوندو آهي جتي ترت ڪاميابي ۽ فوري انعام ملي ٿو. پر جيڪا شيءِ ڏکهي وقت ۾ آهستي آهستي پچي تيار ٿئي ٿي، ان کي راند نٿو بڻائي سگهجي. هر اها شيءِ جيڪا گهڻو وقت ونې، اها راند جي

رفتار سان گڏ نٽي هلي سگھي. مثال طور، شڪار ڪرڻ تہ راند جي طريقي سان ٺهڪي اچي ٿو، پر ٻني ٻارو ۽ پوڪيءَ وارو ڪم، جيڪو فصل جي پوکڻ، وڍڻ ۽ پڇڻ جي سست رفتار تي ٻڌل هوندو آهي، ان کي ڪڍهن ٻہ راند نٽو بڻائي سگھجي. ۽ زندگيءَ کي رڳو شڪار نٽو بڻائي سگھجي.

پورهئي کي راند بڻائڻ، راند کيڏندڙ انسان جو ئي استحصال ڪري ٿو. راند کيڏڻ واري ان عمل ۾ ئي انسان حڪمران نظام جي غلامي قبول ڪري ونڊي ٿو. اڄوڪي دور ۾ "لائيڪس" (Likes)، "فرينڊز" (Friends) ۽ "فالووئرز" (Followers) واري راند جو مطلب اهو آهي تہ اسان جا سماجي رابطا ٻہ هاڻي هڪ راند جا محتاج ۽ ان جي ماتحت بڻجي ويا آهن. رابطن کي راند بڻائڻ جو سڌو نتيجو اهو نڪتو آهي تہ ڳالهہ ٻولهہ مڪمل ڪاروباري بڻجي وئي آهي، ۽ هي سڄو عمل اصل انساني رابطي کي برباد ڪري رهيو آهي.

"هڪ لاش هن سماج تي راڄ ڪري رهيو آهي – پورهئي جو لاش". رابرٽ ڪُرز (Robert Kurz) جي گروهہ پاران لکيل مشهور پڌرنامي "پورهئي خلاف پڌرنامو" (Manifesto against Labour) جي شروعات انهن ئي لفظن سان ٿئي ٿي. سندن دليل اهو آهي تہ ڪمپيوٽر ۽ اليڪٽرانڪس واري

نئين انقلاب کان پوءِ دولت جي پيداوار هاڻي انساني محنت جي محتاج ناهي رهي. پر ان هوندي به اڄوڪي دور جي سماج جيتري اهميت ڪم کي ڏني آهي، اڳ ڪڏهن به ائين نه هو – جڏهن ته اصل ۾ جديد ٽيڪنالاجي پورهئي کي مڪمل واڌو (غير ضروري) بڻائي ڇڏيو آهي. اهو پڌرنامو نشاندهي ڪري ٿو ته خاص طور کاپي ڏر (سوشلسٽن) پورهئي کي تمام گهٽو مانُ ڏنو. انهن نه رڳو ڪم کي انسان جو بنياد قرار ڏنو، بلڪ ان کي سرمايي جو اصل مخالف اصول سڏيو. کاپي ڏر وٽ ڪم بذاتِ خود کا برائي نه هئي، پر رڳو پورهئي جو ٽيندڙ استحصال برائي هئي. ان ڪري پورهيتن جي سياسي پارٽين جو مقصد رڳو "پورهئي جي آزادي" هوندو هو، نه ڪي "پورهئي کان آزادي". ان ڪري، پورهيو ۽ سرمايو اصل ۾ هڪ ئي سڪي جا به پاسا آهن.

پيداواري وسيلن جي ايڏي وڏي ترقيءَ جي باوجود، اسان اها "آزاديءَ واري دنيا" اڃا ناهيون ڏسي سگهيا جتي مجبوري ۽ ضرورت تحت ٽيندڙ پورهيو ختم ٿي وڃي. چاڪاڻ ته خود مارڪس به پورهئي کي ئي پهرين اهميت ڏني؛ سندس خيال هو ته واندڪائيءَ واري وقت ۾ واڌارو وري موٽي پورهئي جي سگهه کي ئي وڌائي ٿو، جيڪا

پيداوار جي وڏي ۾ وڏي طاقت آهي. پر ائين ڪرڻ سان مجبوري ۽ ضرورت واري دنيا اچي آزاديءَ واري دنيا تي قابض ٿي وڃي ٿي. ان لحاظ کان واندڪائيءَ جو وقت انسان کي رڳو وڌيڪ پيداواري قوت رکندڙ فرد بڻائي ٿو. ماڻهوءَ جي ترقيءَ جو هي سمورو آزاد وقت رڳو سرمايي ۾ واڌارو ڪري ٿو. حقيقت ۾ ان جو مطلب اهو ٿيو ته علم ۽ فڪر به سرمايو بڻجي وڃن ٿا. اڄوڪي هوليءَ ۾، وڌيڪ واندڪائيءَ جو مطلب "انساني سرمايو" (Human Capital) وڌائڻ آهي؛ يعني اها واندڪائي، جيڪا بنا ڪنهن مقصد يا دباءَ جي گذري ها، ان کي به سرمايي جي فائدي ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو. انسان هاڻي پنهنجي عقل ۽ ذهانت سميت خود سرمايي ۾ بدلجي رهيو آهي. ان جي برعڪس، سچي آزادي رڳو تڏهن ممڪن ٿي سگهي ٿي جڏهن زندگي پوريءَ طرح سرمايي کان آزاد ٿئي. سرمايي جي اها حاڪميت انسان کي پنهنجي سچي ۽ قدرتي زندگي جيئڻ نٿي ڏئي.

مارڪس جي خيالن جي ابتڙ، پيداواري قوتن ۽ پيداواري لاڳاپن جو ٽڪراءُ آزاديءَ ڏانهن نٿو وڃي، بلڪ اهو اسان کي هڪ نئين قسم جي استحصال ۾ ڦاسائي رهيو آهي. اسان کي سچي آزادي ۽ ڪليل وقت ماڻڻ لاءِ مارڪس

جي سوچ کان بہ اڳتي سوچڻو پوندو. اها آزادي رڳو پورهئي جي ابتڙ (الٽ) شيءِ مان ئي ملي سگهي ٿي: يعني هڪ اهڙي طاقت، جيڪا پيداوار جي ڪم نہ اچي ۽ جنهن مان وري ڪو نئون پورهيو جنم نہ وٺي. ٻين لفظن ۾، آزادي رڳو زندگي جيئڻ جي اهڙي انداز مان ملي سگهي ٿي جيڪو پيداواري نہ هجي – بلڪ مڪمل طور بي نفعي وارو هجي. اسان جي مستقبل جو دارومدار ان ڳالهہ تي آهي تہ ڇا اسان پيداوار جي هن دنيا کان ٻاهر نڪري، "بي فائدي شين مان لطف کڻڻ" (يعني بنا نفعي ۽ لالچ جي جيئڻ) جا قابل ٿي سگهون ٿا يا نہ.

انسان اصل ۾ بي فڪريءَ ۽ عيش جو جاندار آهي. پنهنجي اصل معنيٰ ۾، عيش (Luxury) رڳو خريداري يا مال واپرائڻ جو نالو ناهي، بلڪ ان جو مطلب زندگي جو اهڙو نمونو آهي جيڪو مجبوريءَ ۽ ضرورت کان مڪمل آزاد هجي. آزاديءَ جو بنياد ئي مجبوريءَ کان پري هجڻ تي آهي. پر اڄوڪي مارڪيٽ عيش کي بہ رڳو خريداريءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. حد کان وڌيڪ واهپو ۽ خريداري، غلاميءَ جو ئي ٻيو روپ آهي – هڪ اهڙي مجبوري جيڪا پورهئي واري غلاميءَ جهڙي آهي. آزاديءَ واري سچي عيش – يعني هڪ سچي راند – بابت رڳو پورهئي ۽

خريداريءَ جي دنيا کان ٻاهر نڪري ئي سوچي سگهجي ٿو. ان نظر سان ڏسجي ته هي عيش درويشيءَ (قناعت) جي تمام گهٽو ويجهو وجي بيهي ٿو.

حقيقي خوشي بي انتها آزاديءَ مان، جڏي ڏيڻ مان ۽ بي مقصد ٿي وڃڻ مان ملي ٿي – يعني انهن شين مان جيڪي ضرورت کان مٿانهيون هجن. اها خوشي ان مان ملي ٿي جيڪا هر قسم جي مجبوري، ڪم، ڪارڪردگي ۽ مطلب کان آزاد هجي. پر اڄ، بي فڪريءَ واري ان حد کي به سرمايي پنهنجي کيسي ۾ وجهي ڇڏيو آهي ۽ ان مان آزاديءَ جو هر امڪان کسي ورتو آهي. راندیون به ان ئي عيش ۽ آزاديءَ جو حصو هيون – پر اها راند جيڪا پورهئي ۽ پيداوار جي زنجيرن ۾ جڪڙيل نه هجي. پورهئي کي راند بڻائڻ واري طريقي (Gamification) راند جي ان آزادي ڏيندڙ طاقت کي ئي برباد ڪري ڇڏيو آهي. راند کي شين کي نئين ۽ بلڪل مختلف انداز ۾ استعمال ڪرڻ جو رستو کولڻ گهرجي، ته جيئن اها شين کي سرمايي جي مفادن کان آزاد ڪرائي سگهي.

ڪجهه وقت اڳ، يونان مان هڪ تمام عجيب واقعو سامهون آيو هو. اهو واقعو ان ڪري به انوکو هو ڇاڪاڻ ته اهو هڪ اهڙي ملڪ ۾ ٿيو جيڪو سرمايي ۽ قرضن جي

بار هيٺ سخت پيڙهيل هو. اهو واقعو مستقبل جي هڪ وڏي نشانيءَ جهڙو آهي. ٻڌايو وجي ٿو تہ ٻارن کي هڪ ڏهي پيل گهر جي ملبي مان ڪرنسي نوٽن جو هڪ وڏو بندل مليو. ٻارن انهن پئسن کي بلڪل نئين ۽ نرالي نموني استعمال ڪيو: انهن پئسن سان راند کيڏيائون ۽ انهن نوٽن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڦاڙي ڇڏيائون! شايد انهن ٻارن اسان جي ان گڏيل مستقبل جي تصوير ڏيکاري هئي جتي سڄي دنيا ملبي جو ڍير ٻڌيل هوندي، ۽ ان ملبي ۾ ويهي اسان بہ راند ڪندي هن ڪاغذي پئسي کي چيرپير ڪري رهيا هونداسين.

ڪنهن شيءِ جي تقدس کي ختم ڪري ان کي عام انسانن جي حوالي ڪرڻ (Profanation) مان مراد اها آهي تہ انهن شين کي واپس انسانن جي هٿن ۾ ڏنو وجي جيڪي ديوتائن (يا مٿانهين طاقتن) جي نالي تي عام واهپي کان ڌار ڪيون ويون هيون، تہ جيئن انسان انهن سان جيڪو چاهي ڪري سگهي. يونان جي انهن ٻارن پئسن کي راند جو ذريعو بڻائي اصل ۾ پئسي جي ڪوڙي تقدس کي ٽوڙي عام بڻائي ڇڏيو. هڪ ئي پل ۾، انهن اڄ جي سڀ کان وڌيڪ پوڄجندڙ شيءِ — يعني پئسي — کي هڪ معمولي راندیڪي ۾ بدلائي ڇڏيو. فلسفي آگامبن

(Agamben) موجب مذهب مان مراد هر وقت خبردار رهڻ آهي، يعني پاڪ ۽ مقدس شين کي عام شين کان پري ۽ ڌار رکڻ. پر تقدس ٽوڙڻ جو مطلب آهي ان نام نهاد حفاظت ۽ سنجيدگيءَ کان مڪمل بي پرواهه ٿي وڃڻ. يونان جي ٻارن پئسن کي ڦاڙي رڳو ان مان راندیڪو ناهي پئسي جي تقدس کان اها ئي بي پرواهي ڏيکاري. ائين ڪرڻ دراصل آزاديءَ جو هڪ اهڙو عمل آهي جيڪو اسان کي هر قسم جي ٻاهرين قبضي مان نجات ڏياري ٿو، ۽ انسان لاءِ راند ۽ لطف جي هڪ کليل دنيا جا رستا کولي ٿو.

سوچ جا ٻہ نمونا آهن: پورهئي واري سوچ ۽ راند واري سوچ. هيگل ۽ مارڪس جا نظريا پورهئي جي اصول هيٺ هلن ٿا. اهڙيءَ طرح هائيڊيگر (Heidegger) جو ڪتاب "بيئنگ اينڈ ٽائيم" ٻہ ايجا تائين ڪم ۽ فڪر سان ئي ٻڌل آهي؛ فڪرمندي ۽ ڳڻتيءَ ۾ ڦاٽل انسان راند نٿو ڪري سگهي. پر پوءِ اڳتي هلي هائيڊيگر کي "راند" جي اهميت جي خبر پئي، جنهن جو بنياد بي فڪري ۽ ڇڏي ڏيڻ واري ڪيفيت (Gelassenheit) تي آهي. ان ئي نظر سان هن سڄي دنيا کي هڪ راند طور ڏسڻ شروع ڪيو. هاڻي هو هڪ اهڙي کليل آزاديءَ جي ڳولا ۾ هو جنهن ۾ وجود بنا ڪنهن دٻاءَ جي پنهنجو پاڻ سان راند ڪري سگهي. هائيڊيگر جو

”وقت-راند-خلا“ وارو تصور هر قسم جي پورهئي کان آزاد وقت ۽ فضا ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جتي نفسيات کي ڪنهن کي محڪوم بڻائڻ واري هٿيار طور مڪمل پوئتي ڇڏي ڏنو ويو هجي.

ڪولمبس ۽ سندس بيضو

بينٿم (Bentham) پنهنجي نگراني‌۽ واري جيل (Panopticon) کي ’ڪولمبس جو بيضو‘ سڏيو هو (يعني هڪ اهڙو ڪم جيڪو بظاهر اڻ ٿيڻو لڳي، پر سمجهه سان بلڪل سولو ڪري ڏيکاريو وڃي). سندس چوڻ موجب، هي ايجاد سڀني قيدخانن تي لاڳو ٿيڻ گهرجي ڇو ته اها قيدين تي انتهائي اثرائتي نموني نظر رکي ٿي. بينٿم چيو هو ته جيڪڏهن هن هڪ اصول کي لاڳو ڪيو وڃي، ته پوري سڌريل سماج جو نقشو بدلجي ويندو.

ڇا بگ ڊيٽا (Big Data) ۽ اڇوکي ڊجيٽل ڪنٽرول واري سماج لاءِ ”ڪولمبس جو بيضو“ ثابت ٿيندو — جيڪو بينٿم جي پراڻي نظام کان ۽ وڌيڪ طاقتور هوندو؟ ڇا هي نظام رڳو ماڻهن جي روين تي نظر رکڻ بدران کين پنهنجي نفسياتي حڪمتِ عمليءَ هيٺ هلائي سگهندو؟ بگ ڊيٽا ضابطو رکڻ جو هڪ تمام وڏو نظام ناهي ڇڏيو آهي.

آمريڪي ڊيٽا ڪمپني "ايڪزيئم" (Acxiom) پنهنجي گراهڪن کي واهپيدارن جو "360 ڊگري مڪمل نظارو" مهيا ڪرڻ جو واعدو ڪري ٿي. ڊجيٽل نگراني ان ڪري وڌيڪ اثرائتي آهي جو ته ان وٽ نظر جو ڪو اٽپورو رخ ناهي؛ اها بنا ڪنهن رڪاوٽ جي هر طرف کان انسان جي روح تائين ليئو پائي سگهي ٿي.

ڊيٽائزم (ڊيٽا پرستيءَ جو نئون عقيدو)

نيويارڪ ٽائمز ۾ ڊيوڊ بروڪس (David Brooks) هڪ نئين ڊيٽا انقلاب جو پڙهو گهمايو ۽ هن نئين عقيدي کي "ڊيٽائزم" (Dataism) جو نالو ڏنو: اسان وٽ هاڻي اڻ ڳڻئي ڊيٽا گڏ ڪرڻ جي سگهه اچي وئي آهي، ۽ ان مان اهو تاثر پيدا ٿيو آهي ته جنهن به شيءِ کي ماپي سگهجي، ان کي ضرور ماپڻ گهرجي؛ ڊيٽا اسان کي مستقبل جي اڳڪٿي ڪرڻ ۽ ماضي و حال کي سمجهڻ جو شفاف ذريعو ڏئي ٿي.

ڊيٽائزم هڪ ٻئي "روشن خياليءَ جي دور" (Second Enlightenment) وانگر سامهون آيو آهي. پهرين روشن خياليءَ واري دور ۾، انگن اکرن (Statistics) بابت سمجهيو ويندو هو ته اهي انسان کي پراڻن وهم پرستين ۽ قصن

کان آزاد کرائيندا. وولٽيئر (Voltaire) انگن اکرن کي علم جي مڪمل سچائي سمجهندو هو. اڄ واري ٻئي روشن دور جو نعرو "شفافيت" آهي. هاڻي چيو پيو وڃي ته هر شيءِ کي ڊيٽا ۾ معلومات هجڻ گهرجي. پر ڊيٽائزم سيني نظرين کي رد کرڻ جي دعويٰ ڪندي پاڻ هڪ نئون آمرانو نظريو (Ideology) بڻجي چڪو آهي. ان ڪري هڪ "ٽئين روشن دور" جي گهرج آهي، جيڪو ٻڌائي ته هيءَ ڊجيٽل روشني ڪيئن هڪ نئين غلاميءَ ۾ تبديل ٿي چڪي آهي.

چيو وڃي ٿو ته بگ ڊيٽا انساني سوچ مان ذاتي ابهام ختم ڪري ٿي ۽ هاڻي نظرين جي ڪا ضرورت ناهي رهي؛ بس انگ اکر گڏ ڪريو، اهي پاڻ ڳالهائيندا. پر جيئن پهريون روشن خياليءَ وارو دور عقل جي نالي تي سختيءَ ۽ بربريت طرف هليو ويو هو، تيئن ئي هي ٻيو دور ۽ معلومات ۾ ڊيٽا جي وحشت (Data barbarism) طرف وڃي رهيو آهي. ڊيٽائزم اصل ۾ هڪ لاحاصل سوچ (Nihilism) آهي، جيڪا هر معنيٰ ۽ گهرائيءَ کي ختم ڪري ٿي. اڄ انگن اکرن کي رڳو مجيو ئي نٿو وڃي، بلڪ انهن کي جنسي خواهش وانگر پوڄيو پيو وڃي. ماڻهو هاڻي ڊيٽا جا ديوانا بڻجي چڪا آهن.

پنهنجو پاڻ کي ماپڻ (Quantified Self)

ڊجيٽل دور جو هي عقيدو آهي ته زندگيءَ جي هر پهلوءَ کي انگن اکرن ۾ ماپي سگهجي ٿو. ان کي "ڪوئانٽيفائيڊ سيلف" چيو وڃي ٿو. جسم سان اهڙا سينسر لڳايا وڃن ٿا جيڪي پاڻمرادو بخار، شگر، ڪيلريز، چرپر ۽ رت جي چرپر جو رڪارڊ رکن ٿا؛ ايستائين جو آرام ڪرڻ يا سکون مهل ۾ دل جي ڌڙڪن کي ماپيو وڃي ٿو. سمجهيو وڃي ٿو ته پاڻ کي ائين ماپڻ سان ذهن بهتر ٿئي ٿو، پر ڏيٺا جو هي ڊير هن سادي سوال جو ڪو به جواب نٿو ڏئي ته: "مان ڪير آهيان؟"

هن تحريڪ جو نعرو آهي: "انگن اکرن ذريعي پنهنجو پاڻ کي ڄاڻ". پر انگ اکر رڳو ڳڻپ ڪندا آهن، اهي ڪا ڪهاڻي بيان نٿا ڪن. انسان جي ذات ڪهاڻي ٻڌائڻ مان پروڙجي ٿي، رڳو ڳڻپ مان نه. قديم دور ۾ پاڻ سڃاڻڻ جو مقصد سچ جي ڳولا ۽ اخلاقي تربيت هوندو هو. ان جي برعڪس، ڏيٺا ذريعي پاڻ تي نظر رکڻ بنا ڪنهن اخلاق جي رڳو هڪ جاسوسي وارو نظام آهي. اڄوڪو انسان پنهنجو ئي استحصال ڪندڙ ۾ آهي ۽ پنهنجو پاڻ تي نظر رکندڙ ۾. هو پنهنجي ئي ناهيل جيل جو قيدي ۾ پاڻ آهي ۽ چوڪيدار ۾ پاڻ. ائين هر ماڻهو پاڻ ئي پنهنجي جاسوسيءَ جي ڪم تي لڳي ويو آهي.

زندگيءَ جو مڪمل رڪارڊ (Life Logged in Full)

اڄ اسان جي هر ڪلڪ ۽ انٽرنيٽ تي ڳولهيل هر لفظ کي سانڀيو وڃي ٿو. اسان جو هر قدم رڪارڊ ٿئي ٿو ۽ انٽرنيٽ تي اسان جي زندگيءَ ۽ روح جو مڪمل عڪس محفوظ آهي. شين جو انٽرنيٽ (Web 3.0 / Internet of Things) هاڻي عام واهپي جي هر شئي کي پڻ اسان جي جاسوسيءَ تي لڳائي ڇڏيو آهي. هاڻي روزانو استعمال ٿيندڙ شيون به اسان جي زندگيءَ جي رپورٽ موڪلي رهيون آهن.

پراڻي زماني وٽ يادگيري گهٽ هئي، پر هي ڊجيٽل نظام ڪڏهن به کا ڳالهه نٿو وساري. آمريڪي چوندن ۾ اميدوار ووٽرن جو پورو نفسياتي نقشو خريد ڪن ٿا ۽ هر ووٽر کي سندس ڪمزورين آهر خاص پيغام موڪلي متاثر ڪن ٿا. ووٽ ونڊ ۽ سامان وڪڻڻ هاڻي هڪجهڙا ٿي ويا آهن. شهري هاڻي رڳو گراهڪ بڻجي ويو آهي. پراڻي آدمشماري ماڻهن جي رڳو ڳڻپ ڪندي هئي، پر اڄوڪي نفسياتي سياست انسان جي آزاد ارادي کان به اڳتي وڌي ڪيس پنهنجي مرضيءَ مطابق هلائي ٿي.

ڊجيٽل اڻ ڄاتل ذهن (The Digital Unconscious)

اهو ممڪن آهي تہ بگ ڊيٽا اسان جون اهي خواهشون بہ پڙهي ونيو جن جي اسان کي پاڻ بہ خبر ناهي هوندي. اڪثر اسان وٽ اها ڄاڻ ناهي هوندي تہ اسان اوچتو ڪا شيءِ ڇو خريد ڪئي. سگمنڊ فرائيڊ جي نفسيات موجب انسان جي اندر هڪ اهڙو لاشعور (Id) هوندو آهي جنهن جو انسان کي پتو ناهي هوندو. والٹر بينجمن چيو هو تہ جيئن فلمي ڪئميرا اهي باريڪ حرڪتون ڏيکاري ٿي جيڪي اک نٿي ڏسي سگهي، تيئن ئي بگ ڊيٽا انسان جي انهن باريڪ فيصلن ۽ اڻ ڄاتل روين کي کولي ظاهر ڪري ٿي جن کان خود انسان بي خبر هوندو آهي. ائين بگ ڊيٽا انسان جي لاشعور تائين پهچي عوام جي روين کي بغير پڌري ٽيڪ جي ضابطي ۾ آڻي سگهي ٿي.

وڏو ڪاروبار (Big Business)

اڄ بگ ڊيٽا رڳو نظر رکڻ وارو حڪمران ناهي، بلڪ اهو هڪ عظيم ڪاروبار بڻجي چڪو آهي جتي انسانن جي ذاتي معلومات کي وڪرو ڪيو وڃي ٿو. ماڻهو هاڻي رڳو وڪامجندڙ مال بڻجي چڪا آهن. حڪومتي جاسوسي ۽ مارڪيٽ هاڻي پاڻ ۾ ٻڪجي چڪا آهن.

"ايگزيئمر" ڪمپني لڳ ڀڳ 30 ڪروڙ آمريڪين جو ڊيٽا وڪرو ڪري ٿي. اها ڪمپني ايف بي آءِ (FBI) کان ب وڌيڪ معلومات رکي ٿي ۽ ماڻهن کي ستر قسمن ۾ ورهائي ٿي. گهٽ اهميت وارن ماڻهن کي "ڪچرو" (Waste) چيو وڃي ٿو، جڏهن ته وڌيڪ خريداري ڪندڙن کي سنو نالو ڏنو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح هڪ نئون ڊجيٽل طبقاتي نظام پيدا ٿي رهيو آهي جتي گهٽ مارڪيٽ ويليو رکندڙ انسانن کي نظرانداز ڪيو وڃي ٿو ۽ کين ڪنهن سهولت يا قرض جي لائق نٿو سمجهيو وڃي. پراڻي جيل ماڻهن کي سڌارڻ لاءِ هئي، پر اڄوڪو نظام "بي فائدي" سمجهيل ماڻهن کي نظام مان ڏکي ٻاهر ڪيي ڇڏي ٿو.

وسارڻ جو عمل (Forgetting)

انساني يادگيريءَ جو دارومدار ڪهاڻيءَ تي آهي، ۽ ان ۾ ڪجهه ڳالهين کي وسارڻ تمام ضروري هوندو آهي. ان جي برعڪس، ڊجيٽل يادگيري رڳو ڊيٽا گڏ ڪرڻ ۽ انگ ڳڻڻ جو نالو آهي. فرائيڊ موجب انساني ياد هڪ جيئرو جاڳندو عمل آهي جيڪو وقت سان گڏ بدلجي ٿو ۽ نئون ٿئي ٿو؛ پر ڊجيٽل يادگيري بي جان ۽ ساڪن نقطن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ زندگيءَ جو ڪو ب روح موجود ناهي.

روح ۽ فڪر (Spirit)

بگ ڊيٽا اها دعويٰ ڪري ٿي ته اها هر ڳالهه ڄاڻي ٿي، پر فلسفي هيگل جي نظر ۾ هيءَ سڀ کان وڏي بي خبري ۽ اڻ ڄاڻائي آهي. رڳو بن شين جي پاڻ ۾ ملي هلڻ (Correlation) مان اها خبر نٿي پوي ته "ائين ڇو آهي؟". علم تڏهن جنم وٺندو آهي جڏهن انسان شين جي پويان لڪل حقيقي فڪر ۽ تصور (Concept) کي سمجهي. بگ ڊيٽا رڳو انگ اکر جمع ڪري ٿي، پر ان وٽ ڪو اصل فڪر يا روح ناهي.

هيگل موجب فڪر سيني حصن کي گڏي هڪ بامعنيٰ مڪمل سچائي ناهيندو آهي، بلڪل ڪنهن ڪهاڻيءَ وانگر. پر بگ ڊيٽا رڳو بي مقصد اضافو آهي جيڪو ڪڏهن نٿو کٽي. خالص ڊيٽا تي ٻڌل علم روح کان خالي آهي، ۽ اها دراصل علم جي نالي تي عقل جي پڇاڻي آهي. اڄ جتي انسان جو ڏيان هر لمحي ڊجيٽل اسڪرينن تي ٽڪي رهيو آهي، اتي سوچ ويچار ۽ گهرائي ختم ٿي وئي آهي، ۽ ائين بگ ڊيٽا جو هي دور عقل کان وانجهيل دور ٻڌجي ڇڪو آهي.

واقعو ۽ تاريخ (The Event)

سترهين صديءَ ۾ جڏهن انگن اکرن جو طريقو سامهون آيو تہ ان وقت بہ ماڻهو ان جي سحر ۾ مبتلا ٿي ويا هئا. ان وقت سمجهيو ويو تہ انگ اکر ئي دنيا جا سي معاملا سنياليندا. کانٽ (Kant) پڻ انسانن جي گڏيل روين کي قدرتي قانونن تحت انگن اکرن سان ڳنڍيو، ۽ روسو (Rousseau) بہ سياست ۾ گفتگوءَ بدران اڪثريتي انگن اکرن کي سچ سمجهيو.

پر هيءَ غلط فهمي گهڻو وقت نہ هلي. رومانويت پسندن (Romanticism) ان سراسري ۽ معمولي سوچ خلاف بغاوت کئي. نٽشي (Nietzsche) بہ ان تي سخت تنقيد کندي چيو هو تہ انگ اکر رڳو اهو ثابت کن ٿا تہ ماڻهو رڍن جو ڏڻ آهن جيڪي سڀ هڪ جهڙا ٿي رهيا آهن. تاريخ وڏن، اڻ ڏٺن ۽ نرالن واقعن مان جنم وٺندي آهي، نہ کي معمولي اڪثريت مان. اجوکو بگ ڊيٽا بہ انگن اکرن وانگر رڳو سراسري ماڻهن جي عادتن کي ڏسي ٿو. بگ ڊيٽا انفرادي خوبين ۽ تاريخ ساز غير متوقع واقعن (The Event) کي ڏسڻ کان بلڪل انڌو آهي. ۽ جيئن تہ تاريخ اهڙن ئي اڻ ڏٺن ۽ اڻ ڳڻين واقعن مان ڦٽندي آهي، تنهن ڪري بگ ڊيٽا اسان جي حقيقي مستقبل کان بہ بي خبر ۽ انڌو آهي.

محڪوميءَ کان مٿانهون

نٽشي (Nietzsche) جنهن کي انسان جو "فطري بنجڻ" سڏي ٿو، ان ۾ شامل آهي: "هر ان معاملي لاءِ تيار رهڻ جيڪو مڪمل اوچتو هجي ۽ سيني رڄائن کي ڀاهي ڇڏي". اهو اڻ ڏٺو واقعو (The Event)، جيڪو اڇ تائين هلندڙ پراڻي نظام کي ختم ڪري ٿو، ڪنهن قدرتي آفت وانگر بلڪل اوچتو ۽ حساب ڪتاب کان ٻاهر ثابت ٿئي ٿو. اهو هر اندازي ۽ اڳڪٿيءَ کي غلط ثابت ڪري ڇڏي ٿو. جڏهن اهو واقعو پيش اچي ٿو، تہ هڪ بلڪل نئين دنيا جنم وٺي ٿي. اهو واقعو ٻاهران هڪ اهڙي طاقت ڪٽي اچي ٿو جيڪا انسان کي کولي ڇڏي ٿي ۽ ڪيس غلاميءَ جي دائري مان ڇڪي ٻاهر ڪڍي ٿي. اهڙا واقعا ماضيءَ سان لاڳاپو ٽوڙين ٿا ۽ نئين عمل لاءِ ڪليل ميدان مهيا ڪن ٿا.

نٽشيءَ جي سوچ کي اڳتي وڌائيندي، مشيل فوڪو (Foucault) ٻہ تاريخ جو هڪ اهڙو تصور پيش ڪري ٿو جيڪو "واقعن کي انهن جي سڀ کان نرالن پهلوئن ۽ تيز ترين روپن ذريعي ڏسي ٿو". فوڪو وٽ "واقعي" جو مطلب آهي: "طاقت جي لاڳاپن جو ابتو ٿي وڃڻ، طاقت تي قبضو ڪرڻ، ۽ زبان يا لفظن کي انهن ئي حڪمرانن خلاف

استعمال ڪرڻ جن اڳ ۾ انهن کي ماڻهن کي ڏيائڻ لاءِ استعمال ڪيو هو". جڏهن اهڙو ڪو واقعو ٿئي ٿو، تہ انسان اوچتو هڪ نئين ٻولي ڳالهائڻ لڳي ٿو. اهو اڄ تائين مڃيل سيني پکين ڳالهين کان ناتو ٽوڙي ڇڏي ٿو ۽ زندگيءَ جي هڪ بلڪل نئين دنيا پيدا ڪري ٿو. واقعا تاريخ جا اهي موڙ آهن جتي پراڻي حڪمراني ۽ قبضو اونڌو ٿي وڃي ٿو. واقعي مان مراد اها نئين شروعات آهي جيڪا ان کان اڳ جي حالتن ۾ بلڪل موجود ئي نہ هئي.

رڳو لمحي جو مزو ماڻڻ (سطحي جذبات) جي ابتڙ، هڪ سچو تجربو (Experience) لڳاتار هلندڙ تسلسل کي ٽوڙڻ مان جنم وٺي ٿو. سچي تجربي جو مطلب ئي پنهنجو پاڻ کي بدلائڻ ۽ نئون ٿيڻ آهي. فوڪو هڪ انٽرويو ۾ چيو هو تہ نٽشي ۽ ٻين مفڪرن وٽ تجربي جو اصل ڪم ماڻهوءَ کي سندس پراڻي ذات مان ڇڪي ٻاهر ڪڍڻ آهي، تہ جيئن انسان پنهنجو اهو پراڻو پاڻ نہ رهي، بلڪ سندس پراڻي غلامانا سڃاڻپ ئي مٽجي وڃي. هڪ محڪوم فرد (Subject) هجڻ جو مطلب ئي ڪنهن مٿانهين طاقت جي هيٺان ڏٻيل هجڻ آهي. سچو تجربو انسان کي ان ڏٻيل حالت ۽ غلاميءَ مان آزاد ڪري وڃي ٿو. هي سچو تجربو نيولبرل دور جي

عارضي جذباتي سياست جي ابتڙ آهي، جيڪا انسان کي ايڏا بہ وڌيڪ غلاميءَ ۾ ماتحتيءَ جي ڄار ۾ ڦاسائي ٿي.

فوڪو موجب، زندگي جيئڻ جي هنر (فن) کي آزاديءَ جي هڪ اهڙي مشق سمجهي سگهجي ٿو جيڪا جياپي جو بلڪل نئون نمونو سامهون آڻي ٿي. هي هنر نفسيات جي قيد مان جند آجي ڪرائڻ (De-psychologization) سان شروع ٿئي ٿو: "زندگي گذارڻ جو هنر، نفسيات کي مارڻ جو هنر آهي؛ پنهنجي اندر ۾ ٻين سان گڏجي اهڙيون نيون سجاڻپون، وجود، لاڳاپا ۽ خوبيون ناهڻ جو هنر آهي جن جو ايڏا تائين ڪو نالو بہ نہ رکيو ويو هجي. جيڪڏهن انسان پنهنجي زندگيءَ ۾ اهو نٿو ڪري سگهي، تہ اها زندگي جيئڻ لائق ئي ناهي." زندگي گذارڻ جو هي هنر ان "نفسياتي دهشت" جي بلڪل ابتڙ آهي جنهن ذريعي انسان کي محڪوم ۽ غلام بڻايو وڃي ٿو.

نيولبرل نفسياتي سياست قبضي جو هڪ اهڙو هٿيار آهي جيڪو ماڻهن جي نفسياتي پروگرامنگ ڪري ۽ کين پنهنجي مرضيءَ سان هلائي موجوده نظام کي پڪو ڪري ٿو. تنهنڪري، زندگي جيئڻ جي هنر کي، آزاديءَ جي سچي عمل طور، نفسيات مان آزادي حاصل ڪرڻ واري واٽ ونڊڻ گهرجي. ائين ڪرڻ سان اها نفسياتي سياست بي اثر ٿي

وجي ٿي جنهن جو مقصد ماڻهن کي پنهنجي اڳيان جهڪائڻ آهي. جڏهن انسان پاڻ کي ان نفسياتي قبضي مان آجي ڪري ٿو – ۽ ان ڪوڙي سجاڻپ مان خالي ٿئي ٿو – تہ هو جياپي جي هڪ اهڙي نئين انداز ۾ پير رکي ٿو جنهن جو اڳا ڪو بہ نالو ناهي: يعني هڪ اڻ لکيل، نئون ۽ آزاد مستقبل.

احمق پڻو (فلسفيانہ اڻ ڄاڻائي)

1980ع ۾ اسپينوزا تي پنهنجي ليڪچر دوران فرانسيسي مفڪر جيل ڊيلوز (Deleuze) چيو هو: "جيڪڏهن مان سچ چوان تہ فلسفي بيوقوف بڻجن ٿا؛ بيوقوف بنجڻ هميشہ فلسفي جو هڪ وڏو بنيادي مقصد رهيو آهي." فلسفي جو هڪ ڪردار اڻ ڄاڻ يا بيوقوف (Idiot) بنجڻ آهي. پنهنجي شروعات کان ئي فلسفو بيوقوفيءَ ۽ اڻ ڄاڻائيءَ سان ڳنڍيل رهيو آهي. هر اهو فلسفي جنهن فڪر جو ڪو نئون رستو، نئين ٻولي يا سوچڻ جو نئون دڳ سامهون آندو، اهو ضرور پنهنجي وقت جو هڪ بيوقوف رهيو آهي. رڳو اڻ ڄاڻ ماڻهوءَ وٽ ئي ان سچائيءَ تائين پهچ هوندي آهي جيڪا مڪمل طور مختلف ۽ انوکي هجي. اڻ ڄاڻائي سوچ لاءِ هڪ اهڙي ڪليل فضا پيدا ڪري ٿي جيڪا انسان کي ڪنهن بہ حڪمران نظام يا نفسيات جي غلاميءَ مان آزاد رکي ٿي.

فلسفي جي تاريخ اصل ۾ اڻ ڄاڻائين ۽ بيوقوفين جي تاريخ آهي. سقراط رڳو ايترو ڄاڻي ٿو تہ هو ڪجهہ بہ نٿو ڄاڻي؛ تنهن ڪري هو بہ هڪ بيوقوف آهي. اهڙيءَ طرح ڊيڪارٽ (Descartes) – جيڪو هر ڳالهہ تي شڪ ڪري ٿو –

اهو ب هڪ بيوقوف آهي. سندس مشهور قول "مان سوچيان ٿو، تنهن ڪري مان آهيان" ب هڪ عجيب چريائپ آهي. ڪنهن نئين فڪري شروعات لاءِ سوچ کي ٻاهرين دنيا کان هٽائي پنهنجي اصل تائين سميٽڻو پوي ٿو. ڊيلوز پراٽي بيوقوف کي هڪ نئين قسم جي بيوقوف جي آڏو بيهاريندي چوي ٿو: "پراٽو بيوقوف اهڙيون پڪيون سچائيون چاهيندو هو جن تائين هو پاڻ پهچي سگهي، ۽ ان دوران هو هر شيءِ تي شڪ ڪندو هو... پر اڄوڪو نئون بيوقوف ڪنهن پڪي سچائيءَ جي ڳولا ۾ ناهي؛ هو ناممڪن يا بي تڪي (Absurd) ڳالهه کي ب قبول ڪري ٿو. پراٽو بيوقوف سچ جو طلبگار هو، جڏهن ته نئون بيوقوف بي معنيٰ سمجهيل ڳالهه کي ئي سوچ جي اعليٰ ترين طاقت بنائڻ چاهي ٿو."

اڄ ائين پيو لڳي ته سماج مان هي الڳ ٿلڳ انسان – يعني بيوقوف ۽ نرالو شخص – بلڪل گم ٿي ويو آهي. ڊجيٽل نيٽ ورڪن ۽ هر وقت هلندڙ رابطن سيني ماڻهن کي هڪجهڙو هلڻ ۽ هڪجهڙو سوچڻ (Conformity) تي مجبور ڪري ڇڏيو آهي. سيني ماڻهن جي زبردستي هڪراءِ هجڻ وارو ڏٻاءُ هر نرالي ۽ انوکي سوچ کي چٽي رهيو آهي. مفڪر بوٽو شٽراؤس اڄوڪي هڪجهڙائيءَ بابت چوي ٿو

تہ هن بيوقوف لاءِ ائين ٿو لڳي جڙ ٻيا سڀ ماڻهو هڪ ئي سر ۾ سر ملائي، سڀ کان وڌيڪ عام ۽ هڪجهڙي ٻولي ڳالهائي رهيا هجن... هي اڳوڻي دور جي بندشن کان بہ وڌيڪ بي رحم رواج آهي.

نرالو بيوقوف پنهنجي انوکي طبيعت (Idiosyncrasy) رکندڙ هوندو آهي. سندس هيءَ مختلف طبيعت رابطن جي راهہ ۾ رکاوٽ بڻجي ٿي، چو تہ اها ٻين جي هڪجهڙي سوچ اڳيان جهڪڻ کان انکار ڪري ٿي. اڄ جڏهن سسٽم کي رابطن جي رفتار تيز ڪرڻي هجي، تہ ماڻهوءَ جو هي انوکو پن ان لاءِ رکاوٽ بڻجي ٿو. تنهنڪري رابطن کي تيز ڪرڻ لاءِ ضروري بڻايو ويو آهي تہ ماڻهن مان مزاحمت ختم ڪئي وجي تہ جيئن معلومات تيزيءَ سان وهي ۽ سرمايو تيز رفتار ٿئي. رابطا تڏهن تيز ترين رفتار ماڻين ٿا جڏهن سڀ ماڻهو هڪجهڙا هجن ۽ ساڳي ڳالهہ ورجائين؛ چاڪاڻ تہ ڪنهن جو مختلف يا ڏار هجڻ هموار رابطي ۾ رکاوٽ وجهي ٿو. ان "هڪجهڙائيءَ واري دوزخ" ۾ ئي رابطا سڀ کان وڌيڪ تيز هلن ٿا.

لاڳاتار ڳالهہ ٻولهہ ۽ هر ڳالهہ مڃڻ واري دباءُ جي مقابلي ۾، بيوقوف ۽ الڳ ٿلڳ رهڻ اصل ۾ آزاديءَ جو هڪ رستو آهي. فطري طور تي بيوقوف ڪنهن سان ڳنڍيل،

نيٺ ورڪ ۾ قاتل يا مروج معلومات وارو ناهي هوندو. هو ان ٻاهرين دائري ۾ رهي ٿو جيڪو ڊجيٽل نيٽ ورڪن ۽ رابطن کان آزاد آهي: "بيوقوف ان تيز وهندڙ ندي۽ ۾ پٽيل گلاب وانگر ترندو رهي ٿو جنهن ۾ اهي سڀ ماڻهو لڙهي رهيا آهن جيڪي هڪ ئي راءِ رکندڙ آهن ۽ هر ڪالهه تي هڪٻئي سان متفق آهن."

بيوقوف اڄوڪي دور جو مروج خيالن کان باغي (Heretic) آهي. باغي مان مراد اهو ماڻهو آهي جيڪو پنهنجي مرضيءَ سان چوندڙ ڪري ٿو: يعني عام مڃيل رواجن کان ڌار ٿيڻ جي سگهه رکي ٿو. هڪ باغيءَ طور، بيوقوف اڪثريتي راءِ جي جبر خلاف مزاحمت جي نشاني آهي. هو هڪ آزاد انسان جو راز بچائي رکي ٿو. اڄ جڏهن سڀني کي هڪ جهڙو هلڻ تي مجبور ڪيو پيو وڃي، تڏهن اهڙي باغي شعور کي جاڳائڻ جي اڃي کان به وڌيڪ سخت ضرورت آهي.

هيءَ فڪري بيوقوفي نيولبرل حڪمرانيءَ – يعني مڪمل رابطن ۽ هر وقت جي جاسوسيءَ – جي سخت مخالف آهي. بيوقوف اڄوڪي بازاري انداز ۾ "رابطو" نٿو رکي، بلڪ هو ان ڪالهه سان ڳنڊيل هوندو آهي جنهن کي لفظن ۾ بيان نٿو ڪري سگهجي. تنهنڪري هو خاموشيءَ ۾ پناهه وٺي

ٿو. هيءَ اڻ ڄاڻائي ماڻهوءَ لاءِ خاموشي، سانت ۽ اڪيلائيءَ جي اهڙي کليل فضا پيدا ڪري ٿي، جتي اها ڳالهه چوڻ اڃا ممڪن هجي جيڪا واقعي چوڻ لائق آهي. ڊيلوز 1995ع ۾ ئي اهڙي "خاموشيءَ واري سياست" جي ضرورت تي زور ڏنو هو، جيڪا هر وقت پاڻ کي ظاهر ڪرڻ تي مجبور ڪندڙ نفسياتي سياست جي خلاف هئي: "مسئلو اهو ناهي ته ماڻهن کي پنهنجو پاڻ ظاهر ڪرڻ تي لڳايو وڃي، پر اصل ڳالهه اها آهي ته انهن کي اڪيلائي ۽ خاموشيءَ جا اهڙا پل ڏنا وڃن جن ۾ کين آخرڪار ڪا سچي ڳالهه چوڻ لاءِ ملي سگهي. اڄ حڪمران طاقتون ماڻهن کي ڳالهائڻ کان نٿيون روڪين، بلڪ کين هر وقت ڳالهائڻ ۽ ظاهر ٿيڻ تي مجبور ڪن ٿيون. اها ڪيڏي نه وڏي نعمت آهي ته انسان وٽ چوڻ لاءِ ڪجهه نه هجي ۽ ڪيس خاموش رهڻ جو حق حاصل هجي؛ ڇاڪاڻ ته رڳو تڏهن ئي ان انوکي ۽ نايابڳالهه کي چوڻ جو موقعو ملي ٿو جيڪا سچ پچ چوڻ جي لائق هجي."

نرالو بيوقوف هڪ بلڪل مٿانهين درجي واري علم تائين پهچ رکي ٿو. هو رڳو انٽرنيٽ جي سطحي معلومات ۽ رابطن کان گهٽو مٿانهون ٿي وڃي ٿو. بيوقوفي انسان لاءِ هڪ اڻ ڇهي فضا پيدا ڪري ٿي ۽ سوچ لاءِ اها وڇوٽي

مهيا ڪري ٿي جنهن سان نئين انداز ۾ ڳالهائڻ ممڪن ٿئي ٿو. هي ماڻهو دنيا کان پري هڪ اعليٰ بلنديءَ تي رهي ٿو، جيڪا ڪيس اعليٰ سچائي ماڻڻ ۽ مستقبل مان ايندڙ نياپن کي سمجهڻ جي سگهه بخشي ٿي.

چالاڪي يا عقل (Intelligence) مان مراد آهي: "بن شين جي وچ مان چوندڙ". اها پوريءَ طرح آزاد ناهي هوندي، ڇو ته اها ان ئي نظام جي ڏنل متبادلن جي وچ ۾ قائل هوندي آهي. عقل وٽ سسٽم کان ٻاهر نڪرڻ جو ڪو دڳ ناهي، ڇو ته اهو نظام اندر ڏنل اختيارن مان ئي ڪنهن هڪ کي چونڊي ٿو. ان ڪري، عقل نظام جي قاعدن پنڌيان هلي ٿو ۽ ان وٽ بلڪل نئين ۽ اڻ ڏٺي سچائيءَ تائين پهچ ناهي هوندي. ان جي ابتڙ، بيوقوف اڇوڪي مروج نظام مان ٻاهر نڪري وڃي ٿو – يعني هو اها بازاري چالاڪي ڇڏي ڏئي ٿو. "هن فڪري اڻ ڄاڻائيءَ جو اندريون وجود تتليءَ جي پرن وانگر نازڪ ۽ شفاف هوندو آهي – جنهن مان اها حقيقي روشني چمڪندي آهي جيڪا اڇوڪي چالاڪيءَ تي فتح حاصل ڪري چڪي هجي."

پنهنجي آخري ڪتاب ۾ ڊيلوز خالص وجود (Immanence) کي حقيقي سڪون ۽ خوشيءَ جو نالو ڏئي ٿو: "خالص وجود رڳو هڪ سادي زندگي آهي ۽ ان کانسواءِ ٻيو ڪجهه

بہ ناهي. اها ڪنهن ٻئي مقصد جي محتاج ناهي، بلڪ پنهنجو پاڻ ۾ ئي مڪمل آهي؛ اها مڪمل طاقت ۽ سچي خوشي آهي.“ اهڙي مڪمل ۽ پنهنجي وجود تي قانع زندگيءَ مٿان ڪو بہ حڪمران نظام قبضو نٿو ڪري سگهي. ان جي ابتڙ، سرمايو هڪ مٿانهين حاڪم طاقت بڻجي زندگيءَ کي پاڻ کان پري ڪري ڇڏي ٿو، جڏهن تہ خالص زندگي ان بيگانگيءَ ۽ غلاميءَ کي مٽائي ڇڏي ٿي.

هيءَ خالص زندگي هڪ اهڙو خالي پڻ آهي جنهن کي نہ نفسيات جو پابند بڻائي سگهجي ٿو ۽ نہ ئي ڪنهن جو محڪوم. اهڙي مڪمل خالي پڻ واري زندگي تمام هلڪي، وسيع ۽ آزاد هوندي آهي. بيوقوف ڪنهن مصنوعي ذاتي سڃاڻپ مان نٿو سڃاتو وڃي، پر هو پنهنجي الڳ هجڻ مان سڃاتو وڃي ٿو. ان لحاظ کان هو فطرت ۾ هڪ ننڍڙي ٻار جهڙو آهي، جنهن اڃا تائين کا الڳ دنياوي حيثيت ناهي گهڙي: ”مثال طور، تمام ننڍڙا ٻار هڪجهڙا لڳندا آهن ۽ انهن وٽ کا مصنوعي سڃاڻپ ناهي هوندي؛ پر انهن وٽ پنهنجون نايابَ ادائون هونديون آهن: هڪ معصوم مرڪ، هڪ اشارو، هڪ چهرو. ننڍڙا ٻار پنهنجين سيني تڪليفن ۽ ڪمزورين جي باوجود هڪ اهڙي خالص زندگيءَ سان پريل هوندا آهن جيڪا سچي

توانائي ۽ سکون آهي.“ بيوقوف بہ هڪ اهڙو انسان آهي جنهن جو هاڻي ڪو مخصوص دنياوي نالو يا ڪاتو ناهي رهيو، پر هو سيني کان بلڪل مختلف هوندو آهي. بيوقوف جنهن آزاد فضا ۾ داخل ٿئي ٿو، اها ڪيس نفسياتي قبضي ۽ هر قسم جي غلاميءَ مان آزاد ڪري ٿي. هو هڪ ڪليل ۽ بي غرض وقت واري وسعت ۾ هليو وڃي ٿو. هو هاڻي ڪو محڪوم انسان ناهي رهيو – ”هو هڪ گل وانگر آهي: هڪ اهڙو وجود جيڪو بنا ڪنهن خوف جي رڳو روشنيءَ ڏانهن ڪليل هجي“.